

Benny Morris

Dror Ze'evi

Η ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ

ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

Ο αφανισμός των

χριστιανικών

μειονοτήτων της Τουρκίας,

1894-1924

Η ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

Ο ΑΦΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ
ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ, 1894-1924

BENNY MORRIS, DROR ZE'EVİ

Η ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

Ο ΑΦΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ
ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ, 1894-1924

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Μενέλαος Αστερίου

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής άδειας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία
Σειρά «Διαδρομές ιστορίας»

Διεύθυνση σειράς: Κώστας Κωστής

Benny Morris, Dror Ze'evi, *Η τριακονταετής γενοκτονία:*

Ο αφανισμός των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας, 1894-1924

Τίτλος πρωτοτύπου: *The Thirty-Year Genocide:*

Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894-1924

Μετάφραση: Μενέλαος Αστερίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Μαριάνθη Κιουρτσόγλου

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Μακέτα εξωφύλλου: k2design

Copyright© Benny Morris & Dror Ze'evi, 2019

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2019

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Harvard University Press,

Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης, 2019

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Ιούνιος 2021

Κ.Ε.Τ. Γ519 Κ.Ε.Π. 455/21

ISBN 978-960-16-9240-1

ΠΑΝΑΘΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

*Για τα εγγόνια μου,
Eliya και Stavi,
Ayala, Zohar και Matan
Haleli, Eden, Nuri και Kedem*

Benny

*Και για τα δικά μου,
Itamar και Roe*

Dror

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γλωσσάριο	11
Εισαγωγή	13

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΑΜΠΙΝΤΟΥΛ ΧΑΜΙΤ Β΄

1. Εθνικιστικές αφυπνίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 19ου αιώνα .	27
2. Οι σφαγές του 1894-1896	55

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΟΙ ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΙ

3. Μια πιο τουρκική αυτοκρατορία	145
4. Ο ανατολικός ποταμός	178
5. Ο δυτικός ποταμός, και νοτιότερα	217
6. Πολιτική γενοκτονίας	248

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ Ο ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΚΕΜΑΛ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΤΕΣ

7. Το ιστορικό υπόβαθρο, 1918-1924	269
8. Τούρκοι και Αρμένιοι, 1919-1924	297
9. Τούρκοι και Έλληνες, 1919-1924	383
Συμπέρασμα	483

Συνοπτεύσεις	505
Σημειώσεις	509
Βιβλιογραφία	639
Ευχαριστίες	653
Πηγές εικόνων	655
Ευρετήριο	659

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

αγάς	(Κούρδος) αρχηγός
amele taburları	τάγματα εργασίας
αμιράς	Αρμένιος προύχοντας στην υπηρεσία του οθωμανικού κράτους
βαζιβουζούκος	άτακτος στρατιώτης, μερικές φορές ληστής
βαλής	διοικητής βιλαετίου
βιλαέτι	επαρχία
cavass	τιμητικός φρουρός σε πρεσβεία ή προξενείο
γκιαούρηδες	άπιστοι· στην καθομιλουμένη, επίσης άπιστα σκυλιά
δραγουμάνος	μεταφραστής (και συχνά διαπραγματευτής για λογαριασμό μιας πρεσβείας με τις αρχές)
Emniyet/Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti	Διεύθυνση Δημόσιας Ασφάλειας του Υπουργείου Εσωτερικών
Emval-i metruke	εγκαταλειμμένη ιδιοκτησία
ζαπτιέ	αστυνομική δύναμη, χωροφυλακή, επίσης αξιωματικός της αστυνομίας ή της χωροφυλακής
ζιμμήδες	προστατευμένοι μη μουσουλμάνοι στα μουσουλμανικά κράτη με αντάλλαγμα ορισμένες υποχρεώσεις
iltizam	φοροεισπράκτορας
irâde	αυτοκρατορικό διάταγμα
Iskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti	Διεύθυνση για την Εγκατάσταση Φυλών και Προσφύγων
İttihad ve Terakki Cemiyeti	Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο (το κόμμα των Νεότουρκων)
καδής	θρησκευτικός δικαστής
καζάς	διοικητική διαίρεση, επαρχία

καϊμακάμης	διοικητής καζά
μεντρεσές	μουσουλμανική ιερατική σχολή
μιλιέτ	θρησκευτική κοινότητα, αναφέρεται συχνά στις οθωμανικές μη μουσουλμανικές κοινότητες
μουατζίρηδες	πρόσφυγες, χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά για τους μουσουλμάνους πρόσφυγες
μουδίρης	ανώτερος διοικητικός υπάλληλος
μουεζίνης	αυτός που καλεί τους μουσουλμάνους για προσευχή
μουλάς	υψηλόβαθρος καδής, ιερέας
μουτεσαρίφης	διοικητής σαντζακιού
μουφτής	μουσουλμάνος κληρικός, συχνά υπάλληλος του κράτους, εκδίδει φετβάδες
Ντασνάκ (Ντασνακσουτιούν)	πολιτικό κόμμα, ομοσπονδία, Αρμενική Επαναστατική Ομοσπονδία
ουλεμάδες	μουσουλμάνοι θεολόγοι ειδήμονες, μουσουλμάνοι ιερείς ή δάσκαλοι
Παντισάχ	όρος που υποδηλώνει τον σουλτάνο
ραγιάδες	μη μουσουλμάνοι υπήκοοι του σουλτάνου
σαντζάκι (λιβάς)	διοικητική διαίρεση
σαρία	μουσουλμανικό δίκαιο
σινάφι	συντεχνία εμπόρων ή βιοτεχνών
σοφτάς	μαθητής μουσουλμανικής ιερατικής σχολής
Τανζιμάτ	μεταρρυθμίσεις, αναφέρεται σε σειρά μεταρρυθμίσεων που έγιναν από το οθωμανικό κράτος από το 1839 έως το 1876
τεκές	χώρος συνάθροισης δερβίσηδων
teşkilat	οργάνωση
Teşkilat-ı Mahsusa	Ειδική Οργάνωση
tezkereh	ταξιδιωτικά έγγραφα
Τουράν	η φανταστική αρχαία κοιτίδα των τουρκικών λαών
τσέτες	ληστές, αντάρτες, συμμορίες
τσιφλίκι	μεγάλο κτήμα
φερίκ	αντιστράτηγος
φετβάς	άποψη για κάποιο ζήτημα του ισλαμικού δικαίου την οποία δίνει αναγνωρισμένη αρχή
φιρμάνι	διάταγμα του σουλτάνου
χότζας	τίτλος για δάσκαλο, ηγέτη του ισλάμ
Χουντσάκ	Σάλπιγγα ή Καμπάνα, αρμενικό αντιπολιτευτικό κόμμα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εκινήσαμε αυτή τη μελέτη αναζητώντας την αλήθεια για το τι συνέβη στους Οθωμανούς Αρμενίους κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Οι περισσότεροι Δυτικοί ιστορικοί που ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, εκμεταλλευόμενη την καταχνιά και τις απαιτήσεις του πολέμου, εφάρμοσε μια γενοκτονική εκστρατεία, η οποία είχε ως αποτέλεσμα ένα περίπου εκατομμύριο νεκρούς Αρμενίους. Τούρκοι και φιλότουρκοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η Τουρκία, η οποία πολεμούσε με τη Βρετανική και τη Ρωσική Αυτοκρατορία, δέχθηκε επίθεση εκ των ένδον από προδότες Αρμενίους και απλώς υπερασπίστηκε τον εαυτό της. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, χιλιάδες Αρμένιοι πέθαναν εν μέσω εκτοπίσεων από πολεμικές ζώνες, ενώ οι Τούρκοι υπέστησαν σημαντικές απώλειες από τους Αρμενίους. Στρεφόμενοι στη διαθέσιμη τεκμηρίωση εκείνης της εποχής, αρχίσαμε να ανακαλύπτουμε τι συνέβη πραγματικά και γιατί.

Βρήκαμε ότι οι αποδείξεις για τη γενοκτονία των Αρμενίων στην Τουρκία το 1915-1916 είναι αδιάσειστες. Οι αναφορές του Λέσλι Ντέιβις, του Αμερικανού προξένου στο Χάρπουτ στην κεντρική Τουρκία κατά τη διάρκεια του πολέμου, δίνουν σημαντικά στοιχεία. Ο Ντέιβις δεν ήταν «φίλος των Αρμενίων». Τον Δεκέμβριο του 1915 αμφισβητούσε την ηθική υπόσταση των Αρμενίων γράφοντας: «Μητέρες έδωσαν τις κόρες τους στους χυδαιότερους και αχρειότερους Τούρκους για να σώσουν τη ζωή τους... τα ψέματά, οι απάτες και η ασυνήθιστη αγάπη για το χρήμα είναι μόνιμα αμαρτήματα σχεδόν όλων... Η απόλυτη αλήθεια είναι σχεδόν άγνωστη στα μέλη αυτής της φυλής... Από κάθε άποψη, δεν μπορούμε να θαυμάζουμε αυτή τη φυλή».¹ Όμως ο Ντέιβις δεν άφησε τις προκαταλήψεις του να τον τυφλώσουν. Κατά τη διάρκεια των εκτοπίσεων, έστειλε στις ΗΠΑ δεκάδες αναφορές που περιέγραφαν τις τουρκικές θηριωδίες και τις οποίες συνόψισε σε ένα τελικό υπόμνημα στις αρχές του 1918. Σε αυτές τις αναφορές περιλάμβανε παρατη-

ρήσεις όπως εκείνες τις οποίες κατέγραψε στις 24 Σεπτεμβρίου 1915, όταν έκανε περιοδεία στην περιοχή νοτιοανατολικά του Χάρπουτ γύρω από τη λίμνη Γκιόλτζουκ, συνοδευόμενος από τον Χένρυ Άτκινσον:

Είδαμε [πτώματα] σε όλο τον δρόμο. Τα είχαν... φάει εν μέρει τα σκυλιά... Υπήρχαν αρκετές εκατοντάδες πτώματα διασκορπισμένα στην πεδιάδα... [κυρίως] γυναικών και παιδιών... Μερικά πτώματα... τα είχαν κάψει... Κούρδοι... προκειμένου να βρουν χρυσό που μπορεί να είχαν καταπιεί οι νεκροί... Στις περισσότερες κοιλάδες [δίπλα στη λίμνη]... υπήρχαν πτώματα... σε μια [κοιλάδα]... υπήρχαν πάνω από χίλια πεντακόσια πτώματα... Η δυσσομία... ήταν... μεγάλη... Έκανα έρευνες [σε αυτή την κοιλάδα] πιο προσεκτικά έναν μήνα αργότερα... [Ένας ηλικιωμένος Κούρδος]... μας είπε ότι οι χωροφύλακες είχαν φέρει μια ομάδα περίπου δύο χιλιάδων Αρμενίων... και είχαν... καλέσει τους Κούρδους από τα γειτονικά χωριά να έρθουν και να τους σκοτώσουν... Ήταν αγανακτισμένοι... λέγοντας ότι η οσμή των πτωμάτων ήταν πολύ δυσάρεστη...

Ο ηλικιωμένος περιέγραψε επίσης ένα «σύστημα» με το οποίο σφαγιάστηκαν οι Αρμένιοι:

[Τους] επέτρεψαν να κατασκηνώσουν για μία ή δύο ημέρες στις κοιλάδες... Οι χωροφύλακες κάλεσαν τους [ντόπιους] Κούρδους... και τους διέταξαν να σκοτώσουν [τους Αρμένιους]... Κατόπιν έγινε μια συμφωνία με την οποία οι Κούρδοι θα πλήρωναν στους χωροφύλακες ένα ορισμένο σταθερό ποσό –μερικές εκατοντάδες λίρες ή παραπάνω, ανάλογα με τις περιστάσεις– και αυτοί θα έπαιρναν, ότι έβρισκαν στα πτώματα... που θα υπερέβαινε αυτό το ποσό.

Ο Ντέιβις έμαθε «ότι εξανάγκαζαν τους ανθρώπους να βγάζουν τα ρούχα τους πριν να τους σκοτώσουν, επειδή οι μωαμεθανοί θεωρούν ότι τα ρούχα που παίρνει κάποιος από νεκρό είναι μiasμένα». Τα περισσότερα πτώματα είχαν «τραύματα από ξιφολόγη... Οι σκοτωμένοι από σφαίρα ήταν λίγοι, επειδή οι σφαίρες ήταν ακριβές... Σχεδόν όλες οι γυναίκες ήταν ξαπλωμένες ανάσκελα και έφεραν σημάδια βάρβαρου ακρωτηριασμού».²

Στις 17 Σεπτεμβρίου, μία εβδομάδα πριν από το πρώτο ταξίδι του Ντέιβις, τρεις Ευρωπαίοι υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες αυτών των σφαγών δίπλα στη λίμνη. Είδαν Κούρδους στους λόφους πάνω από τη λίμνη να πυροβολούν εναντίον μιας μεγάλης φάλαγγας Αρμενίων και κατόπιν, κρατώντας τσεκούρια, να επιτίθενται στο «ανυπεράσπιστο πλήθος» σαν «άγρια θηρία». Κούρδες κατέβηκαν από την πλαγιά του λόφου για να «ξεντύσουν τα πτώματα».³

Τα όσα συνέβησαν στη λίμνη Γκιόλτζουκ τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1915 είναι αντιπροσωπευτικά της γενοκτονίας των Αρμενίων. Όμως ανακαλύψαμε ότι η γενοκτονία των Αρμενίων το 1915-1916 ήταν μέρος μόνο μιας ιστορίας η οποία άρχισε δεκαετίες νωρίτερα και διήρκεσε για χρόνια στη συνέχεια. Η ιστορία είναι βαθύτερη και ευρύτερη από τη γενοκτονία των Αρμενίων. Είναι βαθύτερη με την

έννοια ότι τα γεγονότα του 1915-1916 ήταν μέρος μιας παρατεταμένης ιστορίας βίας. Θα πρέπει να εξετάσουμε τη συμπεριφορά των Τούρκων πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και ύστερα από αυτόν για να κατανοήσουμε τι συνέβη τα χρόνια του πολέμου. Είναι ευρύτερη με την έννοια ότι πρέπει να εξετάσουμε πώς αντιμετώπισε η Τουρκία τις άλλες χριστιανικές μειονότητες της, τους Έλληνες και ποικίλες κοινότητες Ασσυρίων.⁴ Αυτή η μεγαλύτερη ιστορία ξεκινά από τα προπολεμικά χρόνια υπό τον σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, περνά από την κυριαρχία της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο κατά τη διάρκεια του πολέμου και φθάνει μέχρι την άνοδο των Τούρκων εθνικιστών υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ αμέσως μετά τον πόλεμο. Ανακαλύψαμε ότι υπό όλες τις κυβερνήσεις οι μουσουλμάνοι Τούρκοι, από πολιτικούς ηγέτες μέχρι απλούς πολίτες, κατέληξαν να θεωρούν τις χριστιανικές κοινότητες της Μικράς Ασίας κίνδυνο για την επιβίωση του κράτους τους και ήταν αποφασισμένοι να απαλλαγούν από αυτό τον κίνδυνο. Ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες πολιτικές, στρατιωτικές και δημογραφικές συνθήκες, τα διαδοχικά καθεστώτα αντιμετώπισαν τις χριστιανικές κοινότητες κάπως διαφορετικά, αν και με τον ίδιο στόχο. Κατά τη διάρκεια τριών εκστρατειών που άρχισαν το 1894, οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν με ποικίλους τρόπους τα εργαλεία της μόνιμης καταπίεσης, των μαζικών φόνων, της πολιτικής των διακρίσεων, της εκδίωξης και του βίαιου προσηλυτισμού στο ισλάμ. Το 1924 οι μουσουλμάνοι Τούρκοι είχαν εκκαθαρίσει τη Μικρά Ασία από τα τέσσερα εκατομμύρια των χριστιανών της.

Αυτό το βιβλίο είναι δομημένο με βάση την κλιμάκωση της τουρκικής εκστρατείας. Υπάρχουν κεφάλαια για το υπόβαθρο πριν από το 1894, για τις σφαγές του 1894-1896, για τη γενοκτονία των Αρμενίων το 1915-1916 και για τον αφανισμό των Ελλήνων, των Ασσυρίων και των εναπομεινάντων Αρμενίων το 1914-1924. Η κάλυψη της περιόδου 1915-1916 είναι σχετικά περιορισμένη, αν λάβουμε υπόψη μας την πρόσφατη, οξυδερκή και συνολική ιστοριογραφία για τη γενοκτονία των Αρμενίων του Ρεϋμόν Κεβορκιάν, του Ντόναλντ Μπλόξαμ, του Τανέρ Ακτσάμ, του Ρόναλντ Γκρίγκορ Σάνου και άλλων.⁵ Αντιθέτως, οι ιστορικοί έχουν ασχοληθεί περιορισμένα με το τι συνέβη το 1894-1896 και το 1919-1924 και σχεδόν κανείς δεν έχει ασχοληθεί με το τι συνέβη στους Έλληνες και τους Ασσυρίους της Τουρκίας κατά τη διάρκεια αυτής της τριακονταετούς περιόδου. Πραγματευόμαστε αυτά τα θέματα λεπτομερώς.

Άλλοι ιστορικοί οι οποίοι δεν έχουν αντιμετωπίσει αυτή την τριακονταετή περίοδο καταπίεσης και σφαγών ως μια συνεχή ιστορία θα μπορούσαν να επικαλεστούν βάσιμους λόγους. Κατ' αρχάς αυτή η περίοδος καλύπτει τρία πολύ διαφορετικά καθεστώτα: εκείνο του τελευταίου απολυταρχικού σουλτάνου μέχρι το 1909, το καθεστώς της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο, που κυβέρνησε κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου αφού υποσχέθηκε ισότητα και υπερεθνικό συνταγματισμό, και το καθεστώς του Μουσταφά Κεμάλ, του ήρωα του πολέμου και ιδρυτή της σύγχρονης Τουρκίας, την περίοδο 1919-1924. Ένας άλλος λόγος είναι

πως αυτά τα καθεστώτα είχαν διαφορετικούς στόχους και διαφορετική βάση στήριξης. Τόσο η Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο όσο και ο Ατατούρκ κατηγορούσαν τους προκατόχους τους για μη αναγκαία σκληρότητα απέναντι στους μη μουσουλμάνους. Πράγματι, είναι γνωστό πως αποδίδεται στον Ατατούρκ ο χαρακτηρισμός της μαζικής εξόντωσης των Αρμενίων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ως «επαίσχυντης πράξης».

Έτσι, σύμφωνα με την παραδοσιακή ερμηνεία, έχουμε να κάνουμε με τρεις διαφορετικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν με βάση διακριτές λογικές τις οποίες υπαγόρευαν οι ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες. Οι σφαγές της δεκαετίας του 1890 θεωρούνται συνήθως προσπάθεια του Αμπντούλ Χαμίτ να καθυποτάξει τους ταραχοποιούς χριστιανούς. Η γενοκτονία του 1915-1916 παρουσιάζεται ως προσωρινή εκτροπή εξαιτίας του πολέμου. Τέλος, η εθνοκάθαρση την περίοδο 1919-1924, η οποία είχε ως αποτέλεσμα εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς, παρουσιάζεται ως μέρος της χαοτικής και πολύπλευρης αιματοχυσίας την οποία πυροδότησαν οι εισβολές ξένων δυνάμεων και ο πόλεμος εθνικής απελευθέρωσης των Τούρκων ως απάντηση σε αυτές τις εισβολές.

Όμως, με βάση τα διαθέσιμα σήμερα ντοκουμέντα, είναι ξεκάθαρο ότι η πραγμάτευση των τριών περιόδων ξεχωριστά συσκοτίζει την πραγματικότητα των προθέσεων των Τούρκων και του τι συνέβη. Επίσης, δεν έχει νόημα να εξετάζουμε μεμονωμένα τι συνέβη σε καθεμιά από τις κοινότητες των θυμάτων, δηλαδή των Αρμενίων, των Ελλήνων και των Ασσυρίων. Βέβαια, το τουρκικό σχέδιο εξελίχθηκε με την πάροδο του χρόνου. Αυτό που για τον Αμπντούλ Χαμίτ και το περιβάλλον του τη δεκαετία του 1890 ήταν μια ασαφής και μη συγκεκριμενοποιημένη ιδέα, υπό τους Νεότουρκους αποκρυσταλλώθηκε σε ένα πλήρως ανεπτυγμένο πρόγραμμα γενοκτονίας, ενώ τα τελευταία καρφιά στο φέρετρο καρφώθηκαν κατά τη διάρκεια του εθνικού αγώνα του Κεμάλ. Το εκάστοτε καθεστώς αντιμετώπιζε ένα διαφορετικό σύνολο κινδύνων, έδρασε υπό διαφορετικούς περιορισμούς και φανταζόταν ένα διαφορετικό μέλλον. Τελικά, ωστόσο, και τα τρία καθεστώτα συμμετείχαν σε ένα γιγαντιαίο και συνεχές έγκλημα εναντίον της ανθρωπότητας.

Οι Αρμένιοι ήταν τα κύρια θύματα της τουρκικής θηριωδίας με βάση τον αριθμό των σφαγιασθέντων το 1894-1896 και το 1915-1916. Σίγουρα οι Τούρκοι τους μισούσαν περισσότερο απ' όλους. Τα γεγονότα στη Σμύρνη τον Σεπτέμβριο του 1922 το επιβεβαιώνουν. Εκεί οι Τούρκοι στρατιώτες που κατέλαβαν την πόλη σκότωσαν χιλιάδες Αρμένιους κατοίκους της πριν να στραφούν εναντίον των Ελλήνων, μολονότι ο ελληνικός στρατός κατά την αποχώρησή του είχε σκοτώσει (όχι συστηματικά) εκατοντάδες και ίσως χιλιάδες Τούρκους στα περίχωρα της πόλης. Ωστόσο, δεκάδες χιλιάδες Έλληνες θα εξοντώνονταν τις επόμενες ημέρες. Η Σμύρνη θα αποδεικνυόταν απλώς ένα κεφάλαιο στον αφανισμό και στην εκδίωξη της μεγάλης ελληνικής μειονότητας της Ανατολίας, διαδικασία που είχε ξεκινήσει πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο τους πρώτους μήνες του 1914.

Όπως ελπίζουμε ότι θα καταδείξουμε, ο αφανισμός των χριστιανικών κοινοτήτων δεν ήταν αποτέλεσμα μίας μόνο αιτίας. Συνυφαίνονταν οι φόβοι για τις μηχανορραφίες και τις επεμβάσεις των ξένων, ο τουρκικός εθνικισμός, οι εθνοτικοί ανταγωνισμοί, ο οικονομικός φθόνος και η επιθυμία των Τούρκων να διατηρήσουν την πολιτική και κοινωνική κυριαρχία. Οι δράστες επιδίωκαν ισχύ, πλούτο και σεξουαλική ικανοποίηση. Ο συνδυασμός αυτών των κινήτρων ήταν φανερός και στις τρεις περιόδους και σε όλα τα μέρη. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας καταλήξαμε επίσης στο συμπέρασμα ότι σε αυτούς τους παράγοντες περιλαμβάνονταν και ένα άλλο κυρίαρχο στοιχείο, το ισλάμ. Ως ήθος και ιδεολογία, το ισλάμ έπαιξε βασικό ρόλο σε όλη τη διαδικασία, σε όλα τα στάδιά της.

Δεν υποστηρίζουμε ότι το ισλάμ είναι ενιαίο δόγμα, χειρότερο από οποιοδήποτε άλλο θρησκευτικό δόγμα. Το ισλάμ έχει ποικίλα ρεύματα και οι μουσουλμάνοι ως άτομα αντιμετωπίζουν διαφορετικά τα ζητήματα της πρακτικής, της ερμηνείας του Κορανίου και της ηθικής συμπεριφοράς. Εγγενείς στο ισλάμ είναι ανθρωπιστικές και μετριοπαθείς παραδόσεις και, όπως τονίζουμε στο συμπέρασμά μας, οι χριστιανοί έζησαν σε σχετική ασφάλεια υπό την οθωμανική εξουσία για αιώνες. Πράγματι, ήταν πιθανώς πιο ασφαλείς απ' ό,τι οι Εβραίοι ή οι μουσουλμάνοι υπό χριστιανικές κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια των ίδιων αιώνων.

Εντούτοις υπάρχουν αδιάσειστες αποδείξεις που δείχνουν ότι το ισλάμ έπαιξε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα και στις διαδικασίες που περιγράφονται σε αυτό το βιβλίο. Οι οθωμανικές αρχές καλούσαν σε ιερό πόλεμο (τζιχάντ) για να κινητοποιούν τις μουσουλμανικές μάζες για σφαγές και λεηλασίες. Οι δράστες επικαλούνταν τον ιερό πόλεμο και το μουσουλμανικό δίκαιο γενικότερα για να εξηγούν και να δικαιολογούν τις πράξεις τους, ακόμη και να υποστηρίζουν ότι αυτές οι πράξεις ήταν υποχρεωτικές. Επιπλέον, μουσουλμάνοι θρησκευτικοί ηγέτες και σπουδαστές ιερατικών μουσουλμανικών σχολών έπαιζαν εξέχοντα ρόλο στις σφαγές. Πράγματι, ακόμη και κατά τη διάρκεια του υποτιθέμενου κοσμικού εθνικού αγώνα του Κεμάλ αξιωματούχοι και ο ίδιος ο Κεμάλ ανέφεραν συχνά το ισλάμ ως τη βάση των πράξεών τους. Οι ίδιοι αξιωματούχοι χαρακτηρίζαν ως ιερό πόλεμο τις σφαγές χιλιάδων χριστιανών και τις απελάσεις εκατοντάδων χιλιάδων. Το ισλάμ ήταν η συγκολλητική ουσία η οποία ένωνε τους δράστες, Τούρκους, Κούρδους, Κιρκάσιους, Τσετσένους και Άραβες, και ήταν το κοινό γνώρισμα της ταυτότητας το οποίο τους διαχώριζε από τα θύματά τους που ήταν χριστιανοί. Το 1894-1896, το 1915-1918 και το 1919-1924 η μεταστροφή στο ισλάμ ήταν συχνά το μοναδικό μέσο επιβίωσης για τους χριστιανούς που παρέμεναν στην αυτοκρατορία.

Οι πηγές

Αυτή η μελέτη εστιάζει στα γεγονότα στη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, ενώ πραγματεύεται πιο περιορισμένα τα γεγονότα στην Ανατολική Θράκη (συγκεκριμένα, στο βιλαέτι της Αδριανούπολης) και στη βορειοδυτική γωνιά της Περσίας.

Δεν καλύπτουμε σχεδόν καθόλου τα γεγονότα στον Καύκασο, παρά το γεγονός ότι αυτή η απόμερη ορεινή περιοχή κατακλυζόταν κατά διαστήματα από πολέμους ανάμεσα σε Τούρκους, Ρώσους, Αζέρους, Αρμενίους, Γεωργιανούς και άλλες ομάδες, με σφαγές μεγάλης κλίμακας τις οποίες διέπρατταν όλες οι εμπόλεμες πλευρές. Τα γεγονότα στον Καύκασο απαιτούν ξεχωριστή μελέτη, εν μέρει επειδή δεν έγιναν την ίδια περίοδο με εκείνα στη Μικρά Ασία και εν μέρει επειδή το σχετικό αρχειακό υλικό δεν είναι συχνά προσβάσιμο ή είναι γραμμένο σε γλώσσες τις οποίες δε γνωρίζουμε.

Ακόμη και όταν εστιάζουμε στη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, συναντούμε σοβαρά αρχειακά προβλήματα. Σε κάποιο βαθμό αυτά επηρέασαν την έρευνα και το έργο μας, επομένως πρέπει να τα παρουσιάσουμε και να τα εξηγήσουμε.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, και στη συνέχεια η Τουρκία, είχε μεγάλες οργανωμένες γραφειοκρατίες, οι οποίες παρήγαν τεράστιες ποσότητες κρατικών εγγράφων, τα οποία κατέληγαν σε διάφορα αρχεία. Τα σημαντικότερα είναι τα Οθωμανικά Αρχεία του Γραφείου του Πρωθυπουργού (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri) και το Αρχείο του Ινστιτούτου Ιστορίας και Στρατηγικής του Γενικού Επιτελείου Στρατού (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt) στην Άγκυρα. Το στρατιωτικό αρχείο είναι στην πραγματικότητα κλειστό για τους ερευνητές. Τα αρχεία του πρωθυπουργού και μικρότερα επαρχιακά αρχεία έχουν υποστεί αρκετές εκκαθαρίσεις, αρχίζοντας από την εκκαθάριση την οποία έκαναν οι απερχόμενοι αξιωματούχοι της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο στο τέλος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Στη συνέχεια, Τούρκοι αξιωματούχοι εκκαθάρισαν περαιτέρω τα αρχεία, έτσι ώστε οι σημερινοί ερευνητές δε θα βρουν σχεδόν κανένα έγγραφο που να ενοχοποιεί Οθωμανούς και Τούρκους ηγέτες για τις εθνοκαθάρσεις από το 1894 έως το 1924. Παρομοίως, οι πολυάριθμοι τόμοι των κρατικών εγγράφων που καλύπτουν αυτά τα χρόνια, τους οποίους έχουν εκδώσει τις τελευταίες λίγες δεκαετίες οι τουρκικές κυβερνήσεις, δεν περιλαμβάνουν σχεδόν καμιά άμεση απόδειξη για την τουρκική ενοχή.

Ενώ πολλά ντοκουμέντα εκκαθαρίστηκαν, πολλά έγγραφα δεν αρχειοθετήθηκαν ποτέ. Γνωρίζοντας ότι διέταζαν εγκληματικές δραστηριότητες ή ότι συμμετείχαν σε αυτές, οι πολιτικοί ηγέτες στην Κωνσταντινούπολη και στις επαρχίες απαιτούσαν να καταστραφούν μετά την ανάγνωσή τους όλα τα αντίγραφα των τηλεγραφημάτων τα οποία έστελναν. Μερικές φορές διαβίβαζαν προφορικά τις εντολές για να μη μένουν έγγραφες αποδείξεις ή χρησιμοποιούσαν ευφημισμούς για να συγκαλύπτουν τις προθέσεις και τις πράξεις τους. Το ίδιο ισχύει προφανώς για τις αναφορές προς την ιεραρχία της διοίκησης, τις οποίες έστελναν τοπικοί αξιωματούχοι και στρατιωτικοί διοικητές προς την Κωνσταντινούπολη.⁶

Ο ερευνητής που θα στηριχθεί μόνο ή κυρίως στα τουρκικά κρατικά αρχεία και στους δημοσιευμένους επίσημους τόμους θα γράψει αναπόφευκτα μια εξαιρετικά διαστρεβλωμένη ιστορία των σχέσεων ανάμεσα στους Τούρκους και τους χριστιαν-

νούς από τις απαρχές της εξουσίας του Αμπντούλ Χαμίτ το 1876 μέχρι το τέλος της εθνοκάθαρσης το 1924. Αυτό το έχουν κάνει αναρίθμητοι Τούρκοι και «τουρκόφιλοι» ιστορικοί.

Πώς γνωρίζουμε ότι τα οθωμανικά και τουρκικά αρχεία έχουν εκκαθαριστεί από ενοχοποιητικά υλικά; Υπάρχουν μερικές σαφείς ενδείξεις. Πρώτον, εκατοντάδες σφαγές μεγάλης κλίμακας διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου την οποία μελετούμε. Δεν είναι πια ζήτημα άποψης, ενώ ακόμη και όσοι ισχυρίζονται ότι δεν υπήρξε σχεδιασμένη και οργανωμένη γενοκτονία δεν αμφισβητούν ότι έγιναν πολλές σφαγές. Εντούτοις, σε όλα τα διαθέσιμα αρχειακά και δημοσιευμένα ντοκουμέντα για τα γεγονότα της περιόδου 1914-1916 υπάρχουν μόνο ελάχιστες αναφορές σε «ανάρμοστη συμπεριφορά». Στο μόνο διαθέσιμο τουρκικό έγγραφο που παραδέχεται ανοιχτά σφαγή την οποία διέπραξε η οθωμανική πλευρά, ένας υπουργός επιπλήττει κάποιον αξιωματούχο για το γεγονός ότι εξόντωσε και μη Αρμενίους, παραβαίνοντας τις διαταγές.

Δεύτερον, ανώτεροι αξιωματούχοι που αντιστάθηκαν σε διαταγές για εκτόπιση και σφαγές ανακλήθηκαν, τιμωρήθηκαν και αντικαταστάθηκαν. Αρχετοί εκτελέστηκαν. Στη διαθέσιμη αλληλογραφία δεν υπάρχει σχεδόν καμιά αναφορά σε αυτά τα συμβάντα. Περιστασιακά, η εκκαθάριση των αρχείων ήταν ανεπαρκής και έχουν διατηρηθεί μία ή δύο επιστολές από μη συνεργάσιμους αξιωματούχους. Όμως πάντα λείπουν οι απαντήσεις και οι αντιδράσεις της κυβέρνησης.

Τρίτον, δεν αναφέρονται σχεδόν πουθενά οι ενέργειες της Ειδικής Οργάνωσης (Teşkilat-ı Mahsusa), της οποίας οι πράκτορες έπαιξαν επιφανή ρόλο στον αφανισμό των Αρμενίων. Ακόμη και αν η Ειδική Οργάνωση δεν ήταν ως τέτοια συστατικό της διαδικασίας εξόντωσης, η απουσία των πρακτόρων και των δραστηριοτήτων της Ειδικής Οργάνωσης από τα διαθέσιμα έγγραφα δείχνει ότι έγινε εκκαθάριση των αρχείων.

Τέταρτον, σύμφωνα με μη οθωμανικά υλικά, φανατικά μέλη της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο και ηγέτες της Ειδικής Οργάνωσης, όπως ο Μπαχαεττίν Σακίρ και ο Σελανικλί Μεχμέτ Ναζίμ (Ναζίμ μπέης), συντόνισαν τις σφαγές και γραμματείς του κόμματος των Νεότουρκων στις επαρχίες έπαιξαν βασικό ρόλο. Οι εξουσίες τους υπερέβαιναν συχνά τις εξουσίες των τοπικών αρχών και των στρατιωτικών διοικητών. Τα αρχεία και τα επίσημα δημοσιευμένα έγγραφα δεν περιλαμβάνουν σχεδόν καμιά επιστολή αυτών των μελών και των επαρχιακών γραμματέων της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο.

Πέμπτον, στις σύντομες και σε μεγάλο βαθμό ατελέσφορες μεταπολεμικές δίκες τις οποίες διεξήγαγε η οθωμανική κυβέρνηση υπό την κηδεμονία των Συμμάχων παρουσιάστηκαν πολυάριθμα τηλεγραφήματα ως απόδειξη σφαγών και φονικής πρόθεσης. Πολλά από αυτά τα ντοκουμέντα έχουν εξαφανιστεί. Οι ιστορικοί που παρουσιάζουν το επίσημο τουρκικό αφήγημα υποστηρίζουν ότι αυτά τα ντοκουμέντα ήταν πλαστά.

Τέλος, το γεγονός ότι η Τουρκία απαγορεύει σταθερά στους ερευνητές να με-

λετήσουν το υλικό της περιόδου 1914-1924 που υπάρχει στα αρχεία του στρατού στην Άγκυρα δείχνει με έμφαση ότι το κράτος κρύβει κάτι.

Ο Ακτσάμ δίνει την πιο εμπειριστατωμένη περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι Τούρκοι χειρίστηκαν τα αρχεία επιφέροντας συσκότιση.⁷ Στο τέλος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ο Ταλάτ πασάς συγκέντρωσε βιαστικά και έκαψε όσα κυβερνητικά ντοκουμέντα μπόρεσε να βρει τα οποία σχετιζόνταν με τη γενοκτονία των Αρμενίων. Το ίδιο έκανε ο νέος μεγάλος βεζίρης Αχμέτ Ιζέτ πασάς.⁸ Μέλη της Κεντρικής Επιτροπής της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο, στα οποία περιλαμβάνονταν ο Ναζίμ, έκαναν το ίδιο για τα σχετικά έγγραφα της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο. Οι εκκαθαρίσεις των αρχείων συνεχίστηκαν σταδιακά για πολύ καιρό μετά την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας της Τουρκίας. Τα αρχεία άνοιξαν για τους ξένους ερευνητές τη δεκαετία του 1980, αλλά μόνο αφού εκπρόσωποι της κυβέρνησης είχαν τη δυνατότητα να εντοπίσουν όποιο ενοχοποιητικό υλικό είχε απομείνει και να εξασφαλίσουν ότι δε θα το έβλεπαν οι ερευνητές. Όταν οι ερευνητές απέκτησαν για πρώτη φορά τη δυνατότητα πρόσβασης, ήταν γνωστό πως μια ομάδα συνταξιοδοτημένων διπλωματών και αξιωματούχων του στρατού είχαν προνομιούχα πρόσβαση, την οποία θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιήσει για να καταστρέψουν αποδείξεις.⁹ Στη βάση πληροφοριών τις οποίες έδωσαν άλλοι ερευνητές, πιστεύουμε ότι μια τελική εκκαθάριση πραγματοποιήθηκε πιο πρόσφατα, κατά τη διάρκεια της ψηφιοποίησης των αρχείων. Σήμερα οι ερευνητές έχουν πρόσβαση μόνο στα ψηφιοποιημένα έγγραφα.

Όμως ο κύριος λόγος για τον οποίο δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε τα τουρκικά αρχεία είναι ότι αξιόπιστες πηγές έρχονται σε αντίθεση με αυτά. Όγκοι γερμανικών, αυστρο-ουγγρικών, βρετανικών, αμερικανικών και γαλλικών ντοκουμέντων, τα οποία παρήγαν διπλωμάτες και αξιωματούχοι των προξενείων που εργάζονταν στην Τουρκία και είναι διαθέσιμα σε δυτικά αρχεία, καθώς και τα έγγραφα δεκάδων ιεραποστόλων από τη Δύση οι οποίοι εργάζονταν στην Τουρκία την περίοδο 1894-1924 λένε μια εντελώς διαφορετική ιστορία από εκείνη την οποία παρέχουν τα επίσημα προσβάσιμα τουρκικά έγγραφα και τα τουρκικά εθνικιστικά αφηγήματα.

Για δεκαετίες, Τούρκοι απολογητές και οι υποστηρικτές τους απορρίπτουν αυτά τα δυτικά έγγραφα ως μεροληπτικά ή ακόμη και πλαστά, επινόηση προκατειλημμένων χριστιανών με στόχο να διασύρουν αθώους μουσουλμάνους. Αφού η Βρετανία, η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν συμμαχήσει εναντίον των Τούρκων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, τα επίσημα έγγραφά τους πρέπει να ήταν αντιτουρκική προπαγάνδα. Η άποψη αυτών των απολογητών για τους χριστιανούς ιεραποστόλους, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν Αμερικανοί, ήταν ακόμη χειρότερη. Συνδέονταν στενά με τους Αρμενίους και είχαν καλλιεργήσει αντιτουρκικά και αντιμουσουλμανικά αισθήματα στους χριστιανούς. Πώς θα μπορούσαν να γράψουν απροκατάληπτα για τις πράξεις και τον τρόπο σκέψης των Τούρκων, των Αρμενίων και των Ελλήνων κατά τις δεκαετίες στις οποίες Τούρκοι

και χριστιανοί «μάχονταν μεταξύ τους»; (Οι Τούρκοι χαρακτηρίζουν εδώ και καιρό τα γεγονότα αυτής της τριακονταετούς περιόδου ως αμοιβαία αιματοχυσία και πόλεμο και όχι ως γενοκτονία.)

Η απόρριψη των αμερικανικών, βρετανικών και γαλλικών ντοκουμέντων είναι εξαιρετικά προβληματική. Κατ' αρχάς θεωρεί λανθασμένα ότι οι γνώμες των ξένων διπλωματών για την Τουρκία ήταν ομοιόμορφες. Υπήρχαν πολλοί ξένοι διπλωμάτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (το 1905 μόνο η Βρετανία είχε είκοσι εννέα προξενεία) και δεν είχαν όλοι την ίδια άποψη. Οι περισσότεροι Βρετανοί, Γάλλοι και Αμερικανοί διπλωμάτες και πρόξενοι που ήταν στην Τουρκία την περίοδο 1894-1924 θεωρούσαν πως οι Οθωμανοί χριστιανοί ήταν σε αδύναμη θέση και καταδικωμένοι, άλλοι όμως διπλωμάτες ήταν ουδέτεροι. Επιπλέον άλλοι, με προέχοντα τον ύπατο αρμοστή Μαρκ Μπρίστολ, τον κορυφαίο εκπρόσωπο των ΗΠΑ στην Τουρκία από τον Αύγουστο του 1919 έως το 1927, ευνοούσαν τους Τούρκους και υποτιμούσαν τους Έλληνες και τους Αρμενίους ως άνανδρες και κατώτερες φυλές. Ο Μπρίστολ δεν ήταν ο μόνος που είχε αυτές τις απόψεις.

Επιπλέον, ενώ πολλοί Δυτικοί διπλωμάτες και αξιωματούχοι μπορεί να έδειχναν συμπάθεια στους χριστιανούς, ή ακόμη και να την εκδηλώναν, σχεδόν όλοι ήταν επαγγελματίες. Ήταν εκπαιδευμένοι και στις αναφορές τους έπρεπε να γράφουν με ακρίβεια για αυτά που έβλεπαν, παρουσιάζοντας φυσικά με θετικό τρόπο τις δικές τους δραστηριότητες και τις πολιτικές της κυβέρνησής τους. Οι βρετανικές, αμερικανικές και γαλλικές αναφορές ήταν απόρρητες και για εσωτερική θεσμική χρήση και δεν προορίζονταν για να επηρεάσουν την κοινή γνώμη ή διεθνείς διαμεσολαβητές. Αν οι αναφορές τους ήταν «αντιτουρκικές», αυτό οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι είχαν μάθει για συμπεριφορές και στάσεις που ήταν κτηνώδεις και συχνά εγκληματικές, ή είχαν υπάρξει μάρτυρες τέτοιων καταστάσεων.

Είναι ιδιαίτερος σημαντικό ότι γαλλικές πηγές επιβεβαιώνουν ιστορίες για σφαγές, βίαιες εκτοπίσεις και γενικά εθνοκάθαρση. Και αυτό επειδή οι Γάλλοι ήταν συνήθως λιγότερο «φιλοχριστιανοί» απ' ό,τι οι Αγγλοσάξονες σύμμαχοί τους τόσο πριν από την περίοδο 1914-1918 όσο και ύστερα από αυτή. Το διάστημα 1920-1924 η γαλλική διπλωματία έτεινε να είναι φιλοτουρκική και, παρότι το 1920-1921 πολεμούσαν εναντίον των Τούρκων, οι Γάλλοι στρατιωτικοί είχαν την τάση να είναι προκατειλημμένοι για τους Αρμενίους, τους Έλληνες, ακόμη και για τους Βρετανούς. Ο γαλλικός στρατός στην Τουρκία αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από μουσουλμάνους στρατιώτες από τις αποικίες, και στις σχέσεις τους με τους Τούρκους οι ανώτεροι αξιωματικοί έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τη συμπάθεια αυτών των στρατιωτών για τον τοπικό μουσουλμανικό πληθυσμό.

Οι κατηγορίες εναντίον των χριστιανών και ιδίως των Αμερικανών ιεραποστόλων δεν είναι περισσότερο πειστικές από τις κατηγορίες εναντίον των ξένων αξιωματούχων. Οι περισσότεροι ιεραπόστολοι ήταν μορφωμένοι και φιλελεύθεροι, αν και βαθιά χριστιανοί. Εφαρμόζοντας επιμελώς τους οθωμανικούς κανόνες, είχαν έρθει για να εργάζονται μόνο με χριστιανούς διαφόρων δογμάτων και όχι για να

προσηλυτίζουν παράνομα μουσουλμάνους. Επιθυμούσαν να προστατεύουν τους χριστιανούς και συχνά τους παρείχαν βοήθεια, αλλά σπανίως υπονόμειαν στοχευμένα το κράτος. Γενικά οι αναφορές τους, όπως εκείνες των διπλωματών και των αξιωματικών του στρατού, ήταν για εσωτερική χρήση και δεν προορίζονταν για δημόσια χρήση. Οι ιεραπόστολοι έγραφαν σε ανωτέρους τους, σε φίλους και στην οικογένειά τους για να τους ενημερώνουν όσο το δυνατόν ακριβέστερα για τα όσα έβλεπαν, άκουγαν και καταλάβαιναν. Λίγοι από αυτούς συμπαθούσαν ιδιαίτέρως τους μουσουλμάνους Τούρκους ή Κούρδους, αλλά όλοι συμμερίζονταν τον κοινό φόβο της επίπληξης του Θεού και των συναδέλφων τους και έτσι προσπαθούσαν να εμμένουν στην αλήθεια.

Εκτός από τις αναφορές ιεραποστόλων και Βρετανών, Γάλλων και Αμερικανών διπλωματών, σε μερικά κεφάλαια χρησιμοποιήσαμε εκτεταμένα αναφορές Γερμανών και Αυστριακών διπλωματών ή κατοίκων και ταξιδιωτών στην Τουρκία. Οι σχέσεις ανάμεσα στη Γερμανία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν αρχίσει να γίνονται στενές μερικά χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενώ η Αυστροουγγαρία και η Γερμανία ήταν οι κύριοι σύμμαχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο. Μερικοί αξιωματικοί στα ανώτερα κλιμάκια του γερμανικού στρατού ενέκριναν τις εκτοπίσεις των Αρμενίων· πολλοί δεν τις ενέκριναν. Ενώ οι Γερμανοί και οι Αυστριακοί δεν είχαν να κερδίσουν τίποτα κηλιδώνοντας την υπόληψη των Οθωμανών, οι αναφορές τους από τις επαρχίες την περίοδο 1914-1918 είναι σχεδόν πάντα ανάλογες με εκείνες των ομολόγων τους από τη Βρετανία, τη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες και επιβεβαιώνουν τα ευρήματα των τελευταίων, δηλαδή την πρόθεση των μουσουλμάνων Τούρκων για γενοκτονία και εκδίωξη των χριστιανών και τη σφαγή άοπλων χριστιανικών μαζών. Αναφορές και ημερολόγια Γερμανών και Σκανδιναβών ιεραποστόλων λένε την ίδια ιστορία.

Ο Βόλφγκανγκ Γκουστ, Γερμανός ιστορικός, συγκέντρωσε από το Αρχείο του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών τις αναφορές Γερμανών διπλωματών, καθώς και αυτές Γερμανών ταξιδιωτών και σχετιζόμενων με τη Γερμανία ιεραποστόλων. Αυτές δημοσιεύονται στο www.armenocide.com και σε μια πυκνογραμμένη έκδοση σε αγγλική μετάφραση 786 σελίδων. Χρησιμοποιήσαμε επίσης έναν παρόμοιο τόμο με αναφορές διπλωματών της Αυστροουγγαρίας από την Τουρκία κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Περαιτέρω επιβεβαίωση παρέχουν οι μεταπολεμικές δίκες των εγκληματιών πολέμου στην Κωνσταντινούπολη, απομνημονεύματα και ομιλίες Τούρκων αξιωματούχων και συνεντεύξεις που δημοσιεύθηκαν σε τουρκικές εφημερίδες και περιοδικά. Και μολονότι, όπως έχουμε σημειώσει, υπάρχουν σοβαρά προβλήματα με τα τουρκικά κρατικά αρχεία και τα επίσημα ντοκουμέντα, αυτά δεν είναι εντελώς άχρηστα. Τα εξετάσαμε διεξοδικά και βρήκαμε ντοκουμέντα που βοηθούν να εξηγήσουμε τι συνέβη. Συχνά επιβεβαιώνουν τις αποδείξεις που υπάρχουν σε δυτικές πηγές. Στηριχθήκαμε επίσης στη βιβλιογραφία για τις σχέσεις ανάμεσα στους

Τούρκους και τους Αρμενίους κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, η οποία έχει εμπλουτιστεί τα τελευταία χρόνια.

Μολονότι κάναμε κάθε προσπάθεια να χρησιμοποιήσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο αρχειακό υλικό, αντιλαμβανόμαστε ότι λείπουν πολλά. Εξάλλου, αυτή ήταν η πρόθεση εκείνων που συγκάλυπταν τα ίχνη τους. Αν ήταν διαθέσιμες περισσότερες τουρκικές πηγές, θα τις είχαμε συμπεριλάβει. Ωστόσο πιστεύουμε ότι τα ντοκουμέντα που χρησιμοποιήσαμε είναι επαρκής βάση για μια αξιόπιστη περιγραφή και ανάλυση των γεγονότων. Ο αναγνώστης θα το κρίνει.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Αμπντούλ Χαμίτ Β΄

Κεφάλαιο 1

ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΑΦΥΠΝΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Για πολλούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι πρώτοι μήνες του 1878 έμοιαζαν με εφιάλτη ο οποίος έπαιρνε σάρκα και οστά. Οι ρωσικές πυροβολαρχίες σφυροκοπούσαν τα προάστια της Κωνσταντινούπολης και οι ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας είχαν σχεδόν χαθεί. Μεγάλα κομμάτια του Καυκάσου και της βορειοανατολικής Ανατολίας, τα οποία εκτείνονταν μέχρι το Ερζερούμ, είχαν κατακλυστεί από τον ρωσικό στρατό, τον αρχέγονο εχθρό των Οθωμανών. Τα ταμεία της αυτοκρατορίας ήταν άδεια και ένα νέο απολυταρχικό καθεστώς έβαζε τα δυνατά του για να σαρώσει τις πολιτικές ελευθερίες που είχαν κατακτηθεί με δυσκολία.¹

Μόλις έναν χρόνο περίπου νωρίτερα, η κατάσταση έμοιαζε πολύ διαφορετική. Όχι μόνο η ζωή ήταν σχετικά ειρηνική, αλλά φαινόταν επίσης ότι είχε επικρατήσει σε έναν βαθμό το ανοιχτό πνεύμα. Στις 23 Δεκεμβρίου 1876, ύστερα από έναν αιώνα σταδιακών νομικών μεταρρυθμίσεων, η Τουρκία υιοθέτησε σύγχρονο σύνταγμα. Ο καταστατικός χάρτης, τον οποίο είχαν συντάξει κατά κύριο λόγο ο μεταρρυθμιστής υπουργός Μιντχάτ πασάς και ο Αρμένιος σύντροφός του Κρικόρ Οντιάν, προέβλεπε ένα νέο σύνολο δικαιωμάτων για όλους και την αναβάθμιση της θέσης των μη μουσουλμάνων υπηκόων της αυτοκρατορίας. Ο Μιντχάτ ήλπιζε ότι η αυτοκρατορία θα απέτρεπε την απειλούμενη ευρωπαϊκή επέμβαση αν εγγυόταν συγκεκριμένες ελευθερίες και την προστασία των μειονοτήτων. Το σύνταγμα έθετε κάποιους περιορισμούς στον σουλτάνο, υποχρεώνοντάς τον να μοιράζεται την εξουσία με μια γερουσία αρχόντων, αν και τους διόριζε ο ίδιος ο σουλτάνος, και ένα κοινοβούλιο του οποίου οι βουλευτές επιλέγονταν από ένα εκλεκτορικό σώμα, το οποίο εκλεγόταν με άμεση εκλογή στο επίπεδο των επαρχιών.²

Ο Μιντχάτ και οι μεταρρυθμιστές σύντροφοί του είχαν εκμεταλλευθεί μια στιγμή αναρχίας. Τον Μάιο του 1876 ο βετεράνος σουλτάνος Αμπντούλ Αζίζ, υπό την εξουσία του οποίου είχε επιταχυνθεί ο ρυθμός του εκσυγχρονισμού, καθαιρέθηκε

με πραξικόπημα. Οι αντίπαλοί του τον κατηγορήσαν ότι κατασπαταλούσε την παρουσία της χώρας σε μεγάλα σπία και πλοία. Αντικαταστάθηκε από τον Μουράτ Ε΄, τον ανιψιό του, αλλά ο νέος σουλτάνος εκδιώχθηκε ύστερα από τρεις μόλις μήνες, όταν αποκαλύφθηκε ότι ήταν πνευματικά ασταθής. Τη θέση του πήρε ο Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, ο αδελφός του, ο οποίος θεωρούνταν ότι έβλεπε με συμπάθεια τις μεταρρυθμίσεις.

Όμως, ενώ οι μεταρρυθμιστές διαμόρφωναν το σύνταγμα και το εκλογικό σύστημα, προετοιμαζόταν το έδαφος για τη ρωσική εισβολή. Η άμεση αιτία ήταν μια εξέγερση στα οθωμανικά εδάφη της Βουλγαρίας. Η αυτοκρατορία στηριζόταν ήδη σε σαθρά θεμέλια έχοντας φθάσει στα πρόθυρα της χρεοκοπίας εξαιτίας μιας εξαιρετικά μακράς ξηρασίας και ενός κυκλώνα ληξιπρόθεσμων δανείων με υψηλό επιτόκιο. Η βουλγαρική εξέγερση προστέθηκε σε αυτά τα σημαντικά προβλήματα. Αποφασισμένοι να υπερασπιστεί την εξουσία του και την αυτοκρατορία του από απειλές υπαρξιακού χαρακτήρα, ο Αμπντούλ Χαμίτ αντέδρασε υιοθετώντας σκληρή γραμμή. Προχώρησε στην καταστολή της βουλγαρικής εξέγερσης, στην περιστο-

Αρμένιος εθελοντής στρατιώτης στη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων. Μερικοί Αρμένιοι πολέμησαν στον οθωμανικό στρατό, ενώ άλλοι εντάχθηκαν σε βουλγαρικές και ρωσικές μάχιμες μονάδες.

λή των νέων ελευθεριών, στην επαναφορά της εξουσίας του και στην αποκατάσταση της τάξης και της πειθαρχίας. Ανέστειλε την ισχύ του συντάγματος, διέλυσε το κοινοβούλιο και έστειλε τους βαζιβουζούκους, ομάδες ατάκτων, να συντρίψουν τους Βούλγαρους.

Η καταστολή της βουλγαρικής εξέγερσης πυροδότησε την οργή της Δύσης, ειδικά της Βρετανίας, όπου ο πρώην πρωθυπουργός Ουίλλιαμ Γκλάντστοουν (Γλάδστων) και το αντιπολιτευόμενο Φιλελεύθερο Κόμμα του στηλίτευσαν την αγριότητα της «τουρκικής φυλής» και τις «βουλγαρικές θηριωδίες», όπως έγιναν σύντομα γνωστές. Η άποψη του Γκλάντστοουν για τους Τούρκους είναι αξιομνημόνευτη: «Από τη μαύρη ημέρα που πρωτοεισήλθαν στην Ευρώπη, ήταν όλοι τους η μεγάλη αντανθρώπινη κατηγορία του ανθρώπινου είδους. Όπου κι αν πήγαιναν, άφηναν πίσω μια πλατιά γραμμή αίματος, και μέχρι εκεί όπου έφθανε η κυριαρχία τους ο πολιτισμός χανόταν από τον ορίζοντα».³ Οι εξοργισμένοι Ευρωπαίοι ζήτησαν την απελευθέρωση των Βαλκανίων από τον οθωμανικό ζυγό.

Ήταν η ευκαιρία την οποία χρειαζόταν η Ρωσία. Εκμεταλλευόμενος τον αντιτουρκικό ζήλο και διεκδικώντας τη θέση του σημαιοφόρου μιας νέας πανσλαβικής συνείδησης, ο τσάρος κινήθηκε για να διασώσει τους Βούλγαρους προστατευόμενούς του και για να επιτεθεί σε έναν παραδοσιακό εχθρό. Τον Απρίλιο του 1877 οι ρωσικές δυνάμεις διέσχισαν τη Ρουμανία και διέβησαν τον Δούναβη. Μια άλλη ρωσική στρατιά εισέβαλε στην ανατολική Ανατολία. Το καλοκαίρι ο οθωμανικός στρατός ήταν σε υποχώρηση και οι Ρώσοι είχαν καταλάβει το Εντιρνέ (Αδριανούπολη) και την Ανατολική Θράκη. Ο δρόμος για την Κωνσταντινούπολη ήταν ανοιχτός.

Η Γερμανία, η Βρετανία και η Γαλλία αρνήθηκαν να ταχθούν με το μέρος μιας εκ των δύο πλευρών, με συνέπεια να τις καταγγείλει ο Αμπντούλ Χαμίτ. Όμως, παρά τις υποψίες του σουλτάνου για σκευωρία εις βάρος του, οι τρεις δυνάμεις δεν ήταν σε συνεννόηση με τους Ρώσους και δεν επιθυμούσαν τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Βρετανία και η Γερμανία επιδίωκαν να διατηρηθεί η ισορροπία ισχύος και να αποτραπεί ένας νέος πανευρωπαϊκός πόλεμος. Επομένως, ήταν απρόθυμες να εμπλακούν στο εγχείρημα της Ρωσίας, το οποίο θα μπορούσε να οδηγήσει σε διευρυμένη σύγκρουση και στην αποδυνάμωση των θέσεών τους. Όμως, όταν οι Ρώσοι βρέθηκαν κοντά στην Κωνσταντινούπολη και στα Στενά, οι Ευρωπαίοι ηγέτες θορυβήθηκαν και κατάφεραν να εξαναγκάσουν τους Ρώσους και τους Τούρκους να αποδεχθούν την κατάπαυση του πυρός. Όταν η συμφωνία για κατάπαυση κατέρρευσε, ο ρωσικός στόλος εισήλθε στον Βόσπορο, απ' όπου θα μπορούσε να πλήξει θανάσιμα την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τελικά, μια μοίρα του βρετανικού στόλου κατευθύνθηκε προς τον Ελλήσποντο. Η απειλή έπεισε τους Ρώσους να σταματήσουν στον Άγιο Στέφανο (Γιεσίλκιοϊ), χωριό κοντά στην Κωνσταντινούπολη, όπου στις 3 Μαρτίου 1878 οι Ρώσοι και οι Τούρκοι υπέγραψαν τη συνθήκη που τερμάτισε τον πόλεμο.

Οι Οθωμανοί πλήρωσαν υψηλό τίμημα. Εξαναγκάστηκαν να εκχωρήσουν το μεγαλύτερο τμήμα των βαλκανικών κτήσεών τους. Η Ρουμανία, η Σερβία και το

Μαυροβούνιο ανακηρύχθηκαν ανεξάρτητες χώρες, η Βοσνία και η Ερζεγοβίνη θα είχαν μεγαλύτερη αυτονομία υπό αυστρο-ουγγρική κηδεμονία και οι Βούλγαροι ανταμείφθηκαν με μια διευρυμένη αυτόνομη ηγεμονία. Η Ρωσία εδραιώθηκε στην ανατολική Ανατολία και στον νότιο Καύκασο, επιβάλλοντας την επίσημη παρουσία της στο Καρς, στο Βατούμ και σε άλλα μέρη υψίστης σημασίας.

Μερικοί Οθωμανοί Αρμένιοι, τους οποίους είχε αποξενώσει η όλο και πιο καταπιεστική εξουσία του Αμπντούλ Χαμίτ, ήλπιζαν πως θα μονιμοποιούνταν η ρωσική κατοχή στην ανατολική Ανατολία. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του Αγίου Στεφάνου, το Αρμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης αποπειράθηκε να κάνει πραγματικότητα αυτές τις ελπίδες. Με ένα εμπιστευτικό σημείωμα, το οποίο απέστειλε μέσω του πνευματικού ηγέτη της Αρμενικής Εκκλησίας στο Ετσμιατζίν, ζήτησε από τον τσάρο να κρατήσει τα τμήματα της Ανατολίας που κατέλαβε στον πόλεμο. Ο Αρμένιος πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης επιδίωξε επίσης τη ρωσική προστασία σε περίπτωση που η συνθήκη επέτρεπε στους Οθωμανούς να διατηρήσουν την εξουσία τους επί των Αρμενίων και ζήτησε από τους Ρώσους να διασφαλίσουν ότι οι Αρμένιοι θα αποκτούσαν τα ίδια δικαιώματα που είχαν παραχωρηθεί στους λαούς των Βαλκανίων. Η Ρωσία θα έπρεπε να επιμείνει να έχει εποπτικές εξουσίες, καθώς και αντίστοιχες για την ασφάλεια των Αρμενίων από τις αρπακτικές φυλές των Κιρκάσιων και των Κούρδων στις ανατολικές επαρχίες.⁴ Ο πατριάρχης δεν απέσπασε όσα ήθελε, αλλά η ρήτρα 16 της συνθήκης προέβλεπε για τις περιοχές στις οποίες κατοικούσαν Αρμένιοι ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις, όπως μεγαλύτερη αυτονομία, εκπροσώπηση των Αρμενίων στην επαρχιακή διοίκηση και εγγυήσεις ασφαλείας.⁵

Σχεδόν αμέσως η συνθήκη ακυρώθηκε. Ανησυχώντας για την αυξανόμενη επιρροή της Ρωσίας στα Βαλκάνια και στην ανατολική Ανατολία, οι μεγάλες δυνάμεις τορπίλισαν τη συμφωνία λίγους μήνες μετά την υπογραφή της. Στο Βερολίνο το 1878 ο Βρετανός πρωθυπουργός Μπέντζαμιν Ντισραέλι και ο Γερμανός καγκελάριος Όττο φον Μπίσμαρκ συμφώνησαν σε έναν νέο διακανονισμό ο οποίος ευνοούσε τους Οθωμανούς. Η Μακεδονία και η Ανατολική Θράκη επιστράφηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η έκταση της βουλγαρικής αυτόνομης ζώνης μειώθηκε και τα Στενά έμειναν στα χέρια των Τούρκων, αν και με την εγγύηση της ανεμπόδιστης διέλευσης για τη διεθνή ναυσιπλοΐα.

Όμως η συνθήκη του Βερολίνου δεν κατάφερε να κατευνάσει την οθωμανική ηγεσία ή να καλλιεργήσει τη συμφιλίωση στο εσωτερικό της εθνοτικά ποικιλόμορφης αυτοκρατορίας. Στην πραγματικότητα, επέφερε το αντίθετο αποτέλεσμα. Διατηρώντας σε σημαντικό βαθμό την οθωμανική εξουσία επί των χριστιανικών μειονοτήτων και παρέχοντας ταυτοχρόνως κάποια προστασία σε αυτές τις μειονότητες, οι εξωτερικές δυνάμεις απλώς ενίσχυσαν το διχαστικό στάτους κβο. Η συνθήκη δεν ξεκαθάριζε το ελληνικό ζήτημα. Στο ελληνικό κράτος δόθηκαν η Θεσσαλία και τμήματα της Ηπείρου, αλλά η Κρήτη και κάποιες ελληνόφωνες περιοχές βορείως του ελληνικού κράτους παρέμειναν υπό τον έλεγχο των Οθωμανών, με

συνέπεια να διαιωνίζονται οι εντάσεις και τα παράπονα της ελληνικής μειονότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι Οθωμανοί ήταν ανήσυχοι και για τις διατάξεις της συνθήκης σχετικά με τους Αρμένιους. Το άρθρο 61, το οποίο χρησιμοποιούσε έναν συνήθη διπλωματικό όρο, δήλωνε:

Η Ύψηλή Πύλη δεσμεύεται να υλοποιήσει, χωρίς περαιτέρω καθυστέρηση, τις βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις... στις επαρχίες στις οποίες κατοικούν Αρμένιοι και να εγγυηθεί την ασφάλειά τους έναντι των Κιρκάσιων και των Κούρδων. Θα κοινοποιεί περιοδικά τα βήματα που θα λαμβάνει για να πετύχει αυτό τον στόχο στις Δυνάμεις, οι οποίες θα επιβλέπουν την εφαρμογή τους.⁶

Αν και η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου περιλάμβανε επίσης μεταρρυθμίσεις, δεν προέβλεπε τίποτα σχετικά με την εξωτερική εποπτεία.⁷ Η τουρκική κυβερνώσα ελίτ έβλεπε το άρθρο 61 ως πρελούδιο για την ανεξαρτησία των Αρμενίων, την οποία θα στήριζαν εξωτερικές δυνάμεις.

Ακόμη και πριν από το Βερολίνο, οι Τούρκοι αντιμετώπιζαν τους χριστιανούς «τους» με καχυποψία, την οποία επιβεβαίωσε η προσέγγιση του Αρμένιου πατριάρχη με τη Ρωσία. Μετά το Βερολίνο η καχυποψία μετατράπηκε σε σχεδόν απόλυτη βεβαιότητα: οι μη μουσουλμανικές κοινότητες στιγματίστηκαν ως προδότες οι οποίοι συνεργάζονταν με ξένες δυνάμεις για να διαμελίσουν την αυτοκρατορία. Το κόστος που συνεπαγόταν η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων να αποτρέψουν την ενίσχυση της Ρωσίας ήταν να αυξηθούν οι φόβοι των Οθωμανών για τους πεμπτοφθαλαγγίτες χριστιανούς της αυτοκρατορίας και να απομονωθούν ακόμη περισσότερο και να αντιμετωπίζουν μεγαλύτερους κινδύνους οι χριστιανικές μειονότητες, των οποίων τα δεινά είχαν εξοργίσει τους λαούς και τις κυβερνήσεις της Ευρώπης.

Τα επόμενα δεκαπέντε περίπου χρόνια οι Ευρωπαίοι πρέσβεις αφιέρωσαν τον χρόνο τους στην επινόηση μηχανισμών μεταρρύθμισης. Απαιτούσαν τη δίκαιη μεταχείριση και εγγυήσεις ασφάλειας για τους Αρμένιους και σε έναν βαθμό για τους Έλληνες. Όμως η Κωνσταντινούπολη δε συμφώνησε ποτέ και προσπάθησε να εκτροχιάσει τη διαδικασία, με αποτέλεσμα τις περαιτέρω διώξεις των μειονοτήτων, οι οποίες τελικά ριζοσπαστικοποιήθηκαν σε αντίδραση. Το 1894 η κυβέρνηση επιδίωξε να συντρίψει την αυξανόμενη εθνικιστική ζύμωση των Αρμενίων.

Δεν ήταν μόνο το άρθρο 61 που προκαλούσε ανησυχία στους Οθωμανούς. Η ένταση ανάμεσα στη μουσουλμανική πλειοψηφία και στις χριστιανικές μειονότητες αυξανόταν για δεκαετίες. Για να καταλάβουμε τι οδήγησε τις ξένες δυνάμεις να υποστηρίξουν την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και, τελικά, στο πρώτο μεγάλο ξέσπασμα αντιχριστιανικής βίας, θα πρέπει να ανατρέξουμε στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα και να εξετάσουμε τις αλλαγές στο στάτους των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων της αυτοκρατορίας. Κατ' αρχάς θα πρέπει να αντιληφθούμε ότι οι χριστιανικές ομάδες της Ανατολίας δεν ήταν μονολιθικές και ότι ενώ οι χριστιανικές κοινότητες στις πόλεις ευδοκιμούσαν κατά το μεγαλύ-

τερο μέρος του 18ου και του 19ου αιώνα, οι ομόθρησκοί τους στην ύπαιθρο υπέφεραν εξαιτίας της στάσης των Οθωμανών και της παραμέλησής τους. Εκεί όπου η οθωμανική διοίκηση ασκούσε έλεγχο, συχνά συμπεριφερόταν σκληρά. Εκεί όπου δεν ασκούσε έλεγχο, όπως στις εσχατιές της αχανούς αυτοκρατορίας, οι Κούρδοι, οι Τουρκόμενοι, οι Κιρκάσιοι και άλλες μη τουρκικές μουσουλμανικές φυλές κάλυπταν το κενό με τη σιωπηλή αποδοχή του κράτους. Ασκούσαν την εξουσία για δικό τους όφελος και ελάχιστα ενδιαφέρονταν για την ευημερία των χριστιανικών μειονοτήτων. Σε μερικές περιπτώσεις, τοπικοί πολέμαρχοι λειτουργούσαν παράλληλα με το κράτος, αποσπώντας πρόσθετους φόρους και συμπεριφερόμενοι άσχημα στους χριστιανούς, με αποτέλεσμα να πληθαίνουν οι διακρίσεις εις βάρος τους οι οποίες απέρρεαν από το οθωμανικό νομικό σύστημα. Ενώ η εξωτερική επιρροή και τα γεγονότα στο εξωτερικό ενέπνευσαν τα πρώτα σκιρτήματα του ελληνικού και του αρμενικού εθνικισμού μεταξύ των ευημερούντων κατοίκων των πόλεων, τα δεινά των χριστιανών πληθυσμών της υπαίθρου, ιδίως των Αρμενίων, ενίσχυσαν στις χριστιανικές κοινότητες το αναπτυσσόμενο αίσθημα της εθνοτικής ενότητας.

Αυτή η άποψη, η οποία αντιλαμβάνεται τις διακριτές εμπειρίες τις οποίες είχαν οι χριστιανικές κοινότητες στις πόλεις και στην ύπαιθρο και ότι αυτές διαμόρφωσαν από κοινού τον εθνικισμό, αμφισβητεί τη συμβατική ιστοριογραφία. Συνήθως οι ιστορικοί αναπτύσσουν δύο αφηγήματα για τις δεκαετίες που οδήγησαν στην έκρηξη των ετών 1894-1896.⁸ Το ένα, γνωστό ως το αρμενικό αφήγημα, παρουσιάζει μια ιστορία συνεχούς επιδείνωσης της οθωμανικής καταπίεσης εις βάρος των Αρμενίων και Ελλήνων υπηκόων. Το άλλο, γνωστό ως το τουρκικό αφήγημα, παρουσιάζει την ιστορία ενός πεφωτισμένου και γενναϊόδωρου οθωμανικού κράτους το οποίο έπεσε θύμα μοχθηρών εξωτερικών ιμπεριαλιστικών δυνάμεων οι οποίες συνωμοτούσαν με τις δόλιες χριστιανικές μειονότητες. Και τα δύο αφηγήματα είναι μεροληπτικά και υποκρύπτουν πολιτικά κίνητρα. Και τα δύο ακολουθούν εθνικά-εθνοτικά κριτήρια. Και τα δύο βασίζονται σε επαληθεύσιμες ιστορικές πηγές. Τα δύο αφηγήματα απέχουν τόσο πολύ μεταξύ τους που μοιάζουν ασύμβατα.

Υποστηρίζουμε ότι και τα δύο είναι αληθή – ή, ακριβέστερα, ότι υπάρχουν βάσιμες αποδείξεις που στηρίζουν και τα δύο αφηγήματα. Η πραγματική ιστορία είναι αυτή της διχοτόμησης ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, η οποία, εν μέσω των δεινών των αγροτών, επιλύθηκε τελικά με τη μορφή των αναδυόμενων πρωτοεθνικών κοινοτήτων. Ήταν αυτές που το οθωμανικό κράτος θεωρούσε πολύ απειλητικές.

Η άνοδος των αρμενικών και ελληνικών κοινοτήτων στις πόλεις

Για τις μεγάλες αρμενικές κοινότητες της δυτικής Ανατολίας και των Βαλκανίων –στην Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη, τη Σμύρνη, την Προύσα και σε άλλες πόλεις– ο 19ος αιώνας, μέχρι την υποχώρηση στα τέλη της δεκαετίας του 1870, ήταν σε μεγάλο βαθμό περίοδος προόδου, ευημερίας και αυξανόμενης αυτονομίας. Συγκεκριμένα, το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα σημειώθηκε σημαντική αύξηση του

εμπορίου με την Ευρώπη και ταυτόχρονη ανάπτυξη παράκτιων πόλεων όπως η Σμύρνη, όπου οι ελληνικές κοινότητες επωφελήθηκαν δυσανάλογα. Οι Έλληνες έμποροι γνώρισαν σημαντικές επιτυχίες και στις παράκτιες περιοχές του Εύξεινου Πόντου. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου με την Ευρώπη και το εσωτερικό της Μικράς Ασίας βρισκόταν στα χέρια Ελλήνων και Αρμενίων. Και οι δύο ομάδες κατείχαν σημαντική θέση σε τομείς της βιομηχανίας όπως η χρυσοχοΐα, η υφαντουργία, η εξόρυξη και η ναυτιλία. Οι Αρμένιοι κυριαρχούσαν στη μεταξουργία της Προύσας.⁹

Πράγματι, οι θρησκευτικές μειονότητες των πόλεων έπαιζαν επί μακρόν σημαντικό οικονομικό ρόλο στην αυτοκρατορία. Τον 18ο αιώνα η μεγάλη πλειοψηφία των τραπεζιτών, οι οποίοι παρείχαν δάνεια σε Τούρκους άρχοντες που επιδίωκαν να αποκτήσουν κάποιο αξίωμα, ήταν Αρμένιοι. Αυτοί οι τραπεζίτες, οι οποίοι έγιναν οι πλουσιότεροι στην Ευρώπη, δάνειζαν επίσης σε τοπικούς άρχοντες που αγόραζαν από την κυβέρνηση τη θέση του φοροεισπράκτορα, καθώς και σε άλλα εύπορα άτομα και εγγυόνταν δάνεια. Προηγουμένως, σε αυτό το πεδίο κυριαρχούσαν οι Έλληνες και οι Εβραίοι.¹⁰ Οι Αρμένιοι ήταν επιπλέον πολύτιμοι ως δραγουμάνοι, δηλαδή διερμηνείς οι οποίοι παρείχαν γλωσσικές και πολιτισμικές συμβουλές. Εργάζονταν στις νεοσύστατες πρεσβείες στη μοντέρνα συνοικία του Πέρα ή ως τοπικοί εκπρόσωποι εμπορικών επιχειρήσεων, όπως η Βρετανική Εταιρεία του Λεβάντε και οι γαλλικές, ολλανδικές και ιταλικές εταιρείες που την ανταγωνίζονταν.¹¹ Κάποιοι Αρμένιοι ευημερούσαν ιδρύοντας παραρτήματα της επιχείρησής τους σε δυτικές χώρες: «Στα μέσα του 19ου αιώνα υπήρχαν πάνω από τριάντα αρμενικές εμπορικές επιχειρήσεις στο Λονδίνο και το Μάντσεστερ οι οποίες είχαν την έδρα τους είτε στη Σμύρνη είτε στην Κωνσταντινούπολη».¹² Οι Αρμένιοι και οι Έλληνες είχαν επίσης σημαντική παρουσία στα σύγχρονα επαγγέλματα. Για παράδειγμα, οι αρχιτέκτονες των ανακτόρων προέρχονταν από την αρμενική οικογένεια των Μπαλιάν.¹³ Άλλες οθωμανικές μειονότητες απέκτησαν επιφανή θέση ως οικονομικοί σύμβουλοι του σουλτάνου. Πολλοί από αυτούς τους επαγγελματίες είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Η ευημερία παρείχε στις μειονότητες τη δυνατότητα να εισέλθουν στην οθωμανική ελίτ. Οι εύπορες αρμενικές οικογένειες ήταν γνωστές ως αμιράδες (*amiras*) από τη λέξη «εμίρης». Ο τίτλος, τον οποίο ο σουλτάνος απένειμε αρχικά μόνο σε υψηλά ιστάμενα πρόσωπα στην υπηρεσία του, κατέληξε να υποδεικνύει όλους τους Αρμένιους άρχοντες.¹⁴ Αρκετές ελληνικές ορθόδοξες οικογένειες οι οποίες κατοικούσαν στη συνοικία Φανάρι της Κωνσταντινούπολης, και ως εκ τούτου έμειναν γνωστές ως Φαναριώτες (*Fenerliler* στα τουρκικά), κατείχαν μερικές από τις σημαντικότερες θέσεις στην αυτοκρατορία, στις οποίες περιλαμβανόταν εκείνη των ηγεμόνων-κυβερνητών (οσποδάρων) της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Οι Έλληνες είχαν την τιμή να υπηρετούν ως δραγουμάνοι του παλατιού και του αυτοκρατορικού ναυτικού. Όμως οι Έλληνες έχασαν τις περισσότερες προνομιούχες θέσεις τους μετά την ελληνική επανάσταση του 1821 εναντίον της οθωμανικής εξουσίας, η οποία οδήγησε στην ελληνική ανεξαρτησία το 1830.¹⁵

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι μειονοτικές κοινότητες των πόλεων ήταν καλά οργανωμένες και είχαν σε κάποιο βαθμό τον έλεγχο των υποθέσεών τους. Οι μεγάλες αρμενικές κοινότητες των πόλεων διαιρούνταν σε τρεις ομάδες: την ιεραρχία του κλήρου με επικεφαλής τον πατριάρχη, τους προύχοντες και τη μάζα των κατοίκων των πόλεων, οι περισσότεροι εκ των οποίων συνδέονταν με τις επαγγελματικές συντεχνίες, γνωστές ως σινάφια.¹⁶ Ενώ κάποια σινάφια ήταν εθνοτικά ανάμεικτα, άλλα, όπως των αργυροχόων, των παντοπώληδων και των υποδηματοποιών, ήταν εξολοκλήρου ελληνικά ή αρμενικά.¹⁷ Αν και όχι τόσο πλούσιοι ή ισχυροί όσο οι αμιράδες, οι επικεφαλής των πετυχημένων σιναφιών διέθεταν σημαντική επιρροή. Κάποιες συντεχνίες είχαν συσσωρεύσει μεγάλες περιουσίες, τις οποίες χρησιμοποιούσαν για να χρηματοδοτούν τις ανάγκες της κοινότητάς τους, όπως ήταν η αποπληρωμή των φόρων για λογαριασμό των κατοίκων. Η φιλανθρωπία αυτού του τύπου εξασφάλιζε στις συντεχνίες επιρροή στην καθημερινή διαχείριση των αντίστοιχων μιλιέτ τους, δηλαδή των μη μουσουλμανικών θρησκευτικών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας.

Το κάθε μιλιέτ –τα κυριότερα ήταν το αρμενικό, το ελληνορθόδοξο και το εβραϊκό– διοικούνταν με βάση τους νόμους που αφορούσαν τους ζιμμήδες. Ενώ οι πατριάρχες, ο αρχιραβίνος και οι οργανώσεις τους κατείχαν κάποια νομότυπη εξουσία, οι κοινότητές τους έπρεπε να επιδεικνύουν υπακοή στη μουσουλμανική εξουσία εκπληρώνοντας μια σειρά από υποχρεώσεις, π.χ. την πληρωμή επιπρόσθετων φόρων και την τήρηση των περιορισμών στην οικοδόμηση εκκλησιών και συναγωγών. Όμως ο γάμος, το διαζύγιο, κάποιες εσωτερικές διενέξεις και ζητήματα που σχετίζονταν με το θρησκευτικό δίκαιο διευθετούνταν στο πλαίσιο του μιλιέτ. Το κάθε μιλιέτ είχε τα δικά του δικαστήρια που διέθεταν την εξουσία να εφαρμόζουν τις ετυμγορίες τους, περιλαμβάνοντας τη φυλάκιση και τη σωματική ποινή. Στα μέσα του 19ου αιώνα οι μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ (νομικές αλλαγές τις οποίες εισήγαγε η Κωνσταντινούπολη με στόχο να εκσυγχρονίσει τη χώρα και να μετριάσει τις πιέσεις από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις) ακύρωσαν πολλούς νόμους που αφορούσαν τους ζιμμήδες, αλλά άφησαν ουσιαστικά άθικτο το σύστημα των μιλιέτ.¹⁸ Έτσι, οι μειονότητες απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα, βάσει των οποίων τα μέλη τους βρέθηκαν σε σχεδόν ισότιμη θέση με τους μουσουλμάνους, διατηρώντας ταυτοχρόνως μεγάλο βαθμό θρησκευτικής και πολιτικής αυτονομίας.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, οι Αρμένιοι κάτοικοι των αστικών κέντρων, οι οποίοι ήταν παραδοσιακά «το πιο ειρηνικό από όλα τα εθνοτικά στοιχεία της αυτοκρατορίας», ευδοκιμούσαν ήδη και βρίσκονταν σε ανοδική πορεία.¹⁹ Το ίδιο ίσχυε για τους Έλληνες και τους Εβραίους. Το μέγεθος αυτών των μειονοτήτων είναι ασαφές. Η Κωνσταντινούπολη διεξήγγε περιοδικά έρευνες και δημοσίευε εκτιμήσεις, οι οποίες μείωναν τον αριθμό των μη μουσουλμάνων. Το Αρμενικό και το Ελληνικό Πατριαρχείο, συνήθως διαστρεβλώνοντας ακόμη περισσότερο τα πράγματα, διόγκωναν τον αριθμό των χριστιανών. Όμως, με βάση τις υπάρχουσες δημογραφικές πληροφορίες, στα τέλη του 19ου αιώνα οι χριστιανοί αποτελούσαν σημαντική μειονότητα. Μια

Παιδιά Τούρκων, Ρώσων, Ελλήνων και Εβραίων στην Κωνσταντινούπολη. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχε σχετική ανεκτικότητα απέναντι στις μη μουσουλμανικές κοινότητες για αιώνες, αλλά στα τέλη του 19ου αιώνα οι εντάσεις αυξήθηκαν.

έρευνα του 1880 την οποία οργάνωσε το Αρμενικό Πατριαρχείο κατέληγε ότι μόνο στα έξι ανατολικά βιλαέτια της Ανατολίας ζούσαν 1.561.600 Αρμένιοι, οι οποίοι υπερέβαιναν αριθμητικά τους μουσουλμάνους (1.054.800).²⁰ Τα ανατολικά βιλαέτια ήταν σε μεγάλο βαθμό αγροτικές περιοχές, αλλά ο ευμεγέθης αριθμός των Αρμενίων που έμεναν σε αυτά αποτελούσε σημαντική βάση για να διεκδικούν οι αδελφοί τους στις πόλεις ειδικό στάτους για τους Αρμένιους. Ένας ακαδημαϊκός έχει υπολογίσει ότι το 1876 ο πληθυσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανερχόταν σε 38.500.000, εκ των οποίων το 35% ήταν Τούρκοι, το 6,5% Αρμένιοι και το 5,5% Έλληνες.²¹ Όμως στην Ανατολία το ποσοστό των Αρμενίων και των Ελλήνων ήταν μεγαλύτερο. Το 1897, μετά τις σφαγές του 1894-1896, οι οθωμανικές αρχές, οι οποίες παραδοσιακά μείωναν τον αριθμό των χριστιανών, εκτιμούσαν ότι υπήρχαν περισσότεροι από ένα εκατομμύριο Έλληνες και περίπου 1,1 εκατομμύριο Αρμένιοι στην Ανατολία, σε σύγκριση με μόλις 10 εκατομμύρια Τούρκους.²² Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο υπήρχαν επίσης περισσότεροι από 600.000 Ασσύριοι χριστιανοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη δυτική Περσία, χωρίς να υπολογίζονται οι Ασσύριοι της Μείζονος Συρίας. Οι περισσότεροι ήταν αγρότες.²³

Αγροτική παρακμή

Ενώ οι μη μουσουλμανικές κοινότητες των πόλεων της δυτικής Ανατολίας και των Βαλκανίων ενισχύονταν οικονομικά και πολιτικά, οι αγρότες ομόλογοί τους αντιμετώπιζαν όλο και μεγαλύτερες δυσκολίες. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στην περιορισμένη εμβέλεια του ελέγχου τον οποίο ασκούσε η Κωνσταντινούπολη. Στην ανατολική Ανατολία, εκτός από τις μεγάλες πόλεις, ο έλεγχος της κεντρικής κυβέρνησης ήταν σε μεγάλο βαθμό εικονικός. Στην ύπαιθρο κυριαρχούσαν μεταβαλλόμενες ομάδες τοπικών προυχόντων, ανταρτών, ημινομαδικών κουρδικών και τουρχμενικών φυλών και ο εκάστοτε κυβερνήτης τον οποίο έστελνε η πρωτεύουσα και ο οποίος θα μπορούσε να προσαρμοστεί στην εκεί επικρατούσα κατάσταση και να αγνοεί τις εντολές και τις κατευθύνσεις της Κωνσταντινούπολης.

Η πολιτική εξουσία βασιζόταν κυρίως στην ικανότητα είσπραξης των φόρων και στην εκβιαστική απόσπαση χρημάτων από τον πληθυσμό. Οι αγρότες αγνοούσαν συχνά τις κυβερνητικές απαιτήσεις και αντιθέτως πλήρωναν φόρους, σε χρήμα ή σε είδος, στους τοπικούς πολεμάρχους και στις τοπικές φατρίες. Στις περιοχές όπου κατοικούσαν Αρμένιοι τους φόρους εισέπρατταν αρχηγοί φυλών, πρώην κυβερνήτες και αξιωματικοί του στρατού οι οποίοι είχαν τη δική τους ακολουθία, καθώς και άλλοι προύχοντες. Η εμπειρία των αγροτικών τουρκικών, αραβικών και ελληνικών κοινοτήτων ήταν παρόμοια με εκείνη των Αρμενίων αγροτών: τους έγδερναν ντόπιοι που διέθεταν ισχύ. Η απουσία της κεντρικής εξουσίας ήταν αισθητή παντού και το αποτέλεσμα ήταν η σταδιακή αποδυνάμωση της αγροτικής κοινωνίας. Συνιστά ειρωνεία το γεγονός ότι πολλοί Αρμένιοι τραπεζίτες πλούτισαν από αυτούς τους φόρους, οι οποίοι συχνά εισπράττονταν με τη βία από εξαθλιωμένους αγρότες.²⁴

Πριν από την άνοδο του αρμενικού εθνικισμού, ελάχιστα πράγματα συνέδεαν τους επιφανείς Αρμένιους της Κωνσταντινούπολης με τους ομοεθνείς τους στην ύπαιθρο. Οι δύο ομάδες μπορεί να είχαν ένα κοινό σύστημα πεποιθήσεων, την ίδια γλώσσα και μια ασαφή αντίληψη κοινής εθνοτικής καταγωγής, αλλά οι βαθιές οικονομικές και κοινωνικές διαίρεσεις υπονόμευαν την όποια δυνατότητα ενότητας. Ομολογουμένως, δεν υπήρχε μόνο μια διχοτόμηση ανάμεσα σε δύο άκρα. Οι αρμενικές κοινότητες στα επαρχιακά αστικά κέντρα καταλάμβαναν μια μεσαία θέση. Όμως συνολικά οι διαφορετικές εμπειρίες και πορείες των δύο ομάδων υποδεικνύουν ότι η ταξική αλληλεγγύη υπερτερούσε έναντι της εθνοτικής αλληλεγγύης.²⁵

Μεταρρύθμιση και πρωτοεθνικισμός στις χριστιανικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης

Οι Οθωμανοί Αρμένιοι και οι Οθωμανοί Έλληνες ακολούθησαν διαφορετικούς δρόμους προς τον εθνικισμό. Ενώ οι Έλληνες μπορούσαν να αναζητήσουν καθοδήγηση από ένα κράτος έξω από την αυτοκρατορία και ένωσαν ότι ανήκαν στον ίδιο λαό

με τους κατοίκους αυτού του κράτους, οι Αρμένιοι έπρεπε να βρουν τα δικά τους εθνικά στηρίγματα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η αναταραχή μεταξύ των Οθωμανών Ελλήνων να είναι περιορισμένη. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, οι Οθωμανοί Έλληνες ήταν ουσιαστικά ικανοποιημένοι με την ύπαρξη του ελληνικού κράτους. Σέβονταν αυτό το κράτος και ήταν περήφανοι για τα επιτεύγματά του, αλλά δε θεωρούσαν ότι ανήκουν σε αυτό. Υπό την οπτική της μουσουλμανικής ελίτ, η Ελλάδα αποτελούσε μέρος της αυτοκρατορίας που είχε αποδεχθεί ήδη τον αποχωρισμό του.

Αντιθέτως, στην περίπτωση των Οθωμανών Αρμενίων δεν υπήρχε αρμενικό κράτος, ούτε καν ένα σαφές όραμα για αυτό, και όταν διαμορφώθηκε τελικά αρμενικό εθνικό κίνημα, το κράτος που είχε ως στόχο περιλάμβανε περιοχές της αυτοκρατορίας με μεγάλο αρμενικό πληθυσμό: τα έξι ανατολικά βιλαέτια και την Κιλικία. Κάποιοι εθνικιστές διεύρυναν αυτό το όραμα και συμπεριλάμβαναν όλη την ανατολική Ανατολία και τον Καύκασο, επεκτείνοντάς το από τη Μεσόγειο μέχρι τον Εύξεινο Πόντο. Ένα τέτοιο κράτος θα τεμάχιζε την αυτοκρατορία, αποκόπτοντας την Ανατολία από τις αραβικές επαρχίες της Μείζονος Συρίας και της Μεσοποταμίας και διαχωρίζοντας τους Οθωμανούς από τους τουρκικούς λαούς της κεντρικής Ασίας. Κατά συνέπεια, η οθωμανική ελίτ θεωρούσε το αρμενικό «όνειρο» πολύ πιο απειλητικό από οτιδήποτε μπορεί να επιδίωκαν οι Οθωμανοί Έλληνες.

Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία και πίστη έπαιζαν επί μακρόν τον ρόλο της συγκολλητικής ουσίας που έωνε τους Οθωμανούς Έλληνες. Όμως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι Έλληνες των αστικών κέντρων άρχισαν να στρέφονται όλο και περισσότερο προς την ίδια την Ελλάδα θεωρώντας την πολιτισμικό φάρο και πηγή περηφάνιας, κάτι που δε συνέβαινε προηγουμένως. Κρίσιμο ρόλο σε αυτή τη διαδικασία έπαιξε ο «γλωσσικός επανελληνισμός». Πολλοί Έλληνες, ιδίως στην Καππαδοκία, μιλούσαν μόνο τουρκικά.²⁶ Ένα ευρέως επεκτεινόμενο ελληνοοθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα θα τους δίδασκε την ελληνική γλώσσα και την κουλτούρα που συνδεόταν με όσους τη μιλούσαν.²⁷

Το Βασίλειο της Ελλάδας έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε αυτή την προσπάθεια. Μέσα από τον αυξανόμενο αριθμό των προξενείων της, η Ελλάδα εξήγε πολιτισμικό και εντέλει πολιτικό ελληνισμό στην Ανατολία.²⁸ Τα πρώτα ελληνικά προξενεία εγκαταστάθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τη δεκαετία του 1840. Το 1904 υπήρχαν είκοσι δύο προξενεία.²⁹ Οι πρόξενοι περιόδευαν στην ύπαιθρο, έδιναν διαλέξεις και διένεμαν ελληνογλωσσες εκδόσεις. Καλλιεργούσαν τόσο την ελληνικότητα όσο και τη Μεγάλη Ιδέα της ελληνικής γεωπολιτικής επέκτασης. Οι πρόξενοι τιμούσαν την αυτοκρατορία της αρχαίας Αθήνας και τη μεσαιωνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως πρότυπα για την επανίδρυση ενός μεγάλου ελληνικού κράτους με την Κωνσταντινούπολη ενδεχομένως ως πρωτεύουσά του, στα ερείπια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Μεγάλη Ιδέα στηριζόταν επίσης στην πολιτισμική αποστολή για τον «εκπολιτισμό της Ανατολής μέσω του ξεσηκωμού εναντίον της οθω-

μανικής εξουσίας, όπως ο Χριστός αναστήθηκε για να σώσει τον κόσμο», όπως γράφει ο ιστορικός Ιωάννης Κολιόπουλος.³⁰ Το 1864 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ της Ελλάδας στέφθηκε βασιλιάς των Ελλήνων, τίτλος που υπαινισσόταν αυτά τα επεκτατικά όνειρα και υποδείκνυε την αξίωση του ελληνικού κράτους να εκπροσωπεί τους Έλληνες όπου κι αν βρίσκονταν. Οι Αθηναίοι πολιτικοί μιλούσαν για τη σωτηρία του «αλύτρωτου τμήματος του ελληνικού έθνους».³¹ Ο Κολιόπουλος γράφει ότι οι περισσότεροι Έλληνες του ελληνικού κράτους «θεωρούσαν τον εδαφικό διακανονισμό του 1830» για την ίδρυση του Βασιλείου της Ελλάδας «απλώς προσωρινή διευθέτηση. Προσδοκούσαν ότι διαδοχικά εδαφικά κέρδη της Ελλάδας θα συμβάδιζαν με την οθωμανική παρακμή».³²

Πέρα από το επίσημο έργο της ελληνικής κυβέρνησης και των προξενείων της, πολιτιστικοί και φιλολογικοί ελλαδικοί σύλλογοι, όπως ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων που είχε έδρα την Αθήνα, προωθούσαν την εθνική αφύπνιση των Οθωμανών Ελλήνων, σε μεγάλο βαθμό όπως αραβόφωνες ομάδες στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας προωθούσαν τα εθνικιστικά αραβικά κινήματα. Τη δεκαετία του 1880 η κυβέρνηση των Αθηνών επιφόρτισε τον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων με «την επίβλεψη των εκπαιδευτικών και εθνικών δραστηριοτήτων» των Οθωμανών Ελλήνων, προωθώντας ουσιαστικά τον αλυτρωτισμό.³³ Το ελληνικό κράτος έστειλε δασκάλους στις εσχαιές της Ανατολίας και νέοι της Ανατολίας έρχονταν στην Ελλάδα για σπουδές. Δάσκαλοι από την Ανατολία οι οποίοι επέστρεψαν από την Ελλάδα εθνικοποίησαν το πρόγραμμα σπουδών της κύριας θεολογικής σχολής της ελληνικής κοινότητας, της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, κοντά στην Κωνσταντινούπολη.³⁴

Παρά αυτές τις προσπάθειες να διαπαιδαγωγηθούν οι Οθωμανοί Έλληνες με τη Μεγάλη Ιδέα, ο εθνικισμός ήταν σε μεγάλο βαθμό μάλλον πολιτισμικός παρά πολιτικός. Η επέκταση της εγγραμματοσύνης και η διάδοση του εθνικισμού στους Οθωμανούς Έλληνες είχε ως αποτέλεσμα «ο αγρότης και ο έμπορος... να επαναλαμβάνουν σαν παπαγάλοι “είμαι απόγονος του Περικλή”», σύμφωνα με τη διάσημη φράση του Άρνολντ Τούνμπι.³⁵ Όμως δεν τους οδήγησε σε επανάσταση.

Ένας παράγοντας μετριοπάθειας ήταν η σχετική ανεκτικότητα την οποία διαμόρφωσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το Τανζιμάτ και η ιδεολογία του οθωμανισμού. Αυτή η άποψη διευκόλυνε τη διάδοση των ιδιαίτερων ταυτοτήτων, υποστηρίζοντας ότι κάποιος μπορούσε να είναι Οθωμανός και ταυτοχρόνως να διακηρύσσει την ελληνική, την αρμενική ή όποια άλλη ταυτότητά του.³⁶ Για κάποιους, αυτό σήμαινε ότι δεν υπήρχε αναγκαστικά αντίφαση ανάμεσα στην ελληνική εθνοτικότητα και τον οθωμανικό εθνικισμό. Επιπλέον, τις δεκαετίες πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ο επίσημος ελληνικός αλυτρωτισμός εστίασε τις προσπάθειές του στη Μακεδονία και όχι στη Μικρά Ασία.³⁷ Ο ορθόδοξος κλήρος αποδείχθηκε επίσης παράγοντας μετριοπάθειας. Οι κληρικοί ανέπτυξαν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και βοήθησαν στη διάδοση της ελληνικής κουλτούρας και γλώσσας, αλλά μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα η ανώτερη ιεραρχία της εκκλησίας ήταν αντί-

θητη με τη διάδοση του πανελλήνιου εθνικισμού, θεωρώντας την «ανεύθυνη». Ο Ιωακείμ Γ', ο οποίος ήταν Πατριάρχης από το 1878 έως το 1884 και ξανά από το 1901 έως το 1912, φοβόταν ότι η διάδοση του εθνικισμού θα υπονόμει τη θέση του Πατριαρχείου και θα επέφερε την καταστροφή των Οθωμανών Ελλήνων. Όμως στα τέλη του 19ου αιώνα τα νεότερα μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, όπως ο Χρυσόστομος και ο Γερμανός, οι μελλοντικοί μητροπολίτες της Σμύρνης και της Αμάσειας αντιστοίχως, υποστήριζαν τη Μεγάλη Ιδέα.³⁸

Η διάδοση του ελληνικού εθνικισμού στη Μικρά Ασία ήταν αργή και διστακτική.³⁹ Αυτό το αποδεικνύει το γεγονός ότι από την Ελληνική Επανάσταση τη δεκαετία του 1820, η οποία θα μπορούσε να είχε προκαλέσει ισχυρές αλυτρωτικές τάσεις, μέχρι την πτώση του Αμπντούλ Χαμίτ το 1909 οι Οθωμανοί Έλληνες και οι Τούρκοι κατάφεραν σε μεγάλο βαθμό να αποφύγουν τη σύγκρουση.⁴⁰ Το 1863 ο Βρετανός πρόξενος στη Σμύρνη το είχε προβλέψει: «Το κάλεσμα στα όπλα δε θα προκαλέσει μεγάλη εντύπωση στον νου των [Ελλήνων] υπηκόων της Πύλης».⁴¹ Ο ελληνικός εθνικισμός στη Μικρά Ασία μπορεί να είλυε τους «πιο φωτισμένους και φιλελεύθερους... τους γιατρούς, τους δικηγόρους και τους λόγιους» και την ανερχόμενη μεσαία τάξη, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα και στις επαρχιακές πόλεις. Όμως η «παλιά [ελληνική] αριστοκρατία, ο ανώτερος κλήρος, οι λαϊκοί αξιωματούχοι της Εκκλησίας και οι εύποροι έμποροι» αντιτάσσονταν στον ελληνικό εθνικισμό.⁴² Όποιος κι αν ήταν ο βαθμός της επιρροής του εθνικισμού στους Οθωμανούς Έλληνες στα τέλη του 19ου αιώνα, αυτός απέτυχε να υποδαυλίσει τον πολιτικό ακτιβισμό.

Η πορεία των Οθωμανών Αρμενίων θα ήταν διαφορετική. Ξένοι, όπως Αμερικανοί ιεραπόστολοι, έδωσαν ώθηση στον εθνικισμό των Αρμενίων. Όμως τον γέννησαν ανάγκες που ήταν προϊόν της κατάστασης εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και όχι η νοσταλγία ενός ξένου βασιλείου για την απολεσθείσα αυτοκρατορική δόξα. Ενώ ο ελληνικός εθνικισμός ήταν πολιτισμικός και πνευματικός, ακόμη και νοσταλγικός, ο αρμενικός εθνικισμός ήταν πολύ πιο άμεσος, ωθούμενος από την αυξανόμενη επίγνωση την οποία αποκτούσαν οι Αρμένιοι στα αστικά κέντρα για τις άθλιες συνθήκες στις οποίες ζούσαν οι αδελφοί και οι αδελφές τους στην ύπαιθρο. Έτσι, η σχέση ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και στους Αρμενίους εθνικιστές ήταν πιο συγκρουσιακή από τη σχέση ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και στους Έλληνες εθνικιστές, με συνέπεια τις βιαιότερες της δεκαετίας του 1890, χρόνια πριν να στρέψουν οι Τούρκοι τα όπλα εναντίον των Οθωμανών Ελλήνων.

Μπορούμε να ανιχνεύσουμε την αρχική ανάπτυξη του οθωμανικού αρμενικού εθνικισμού στην ελληνική επανάσταση του 1821. Ως αντίδραση σε αυτή την εξέγερση, η Κωνσταντινούπολη απογύμνωσε τους Οθωμανούς Έλληνες από τίτλους και επίσημες θέσεις. Το μεγαλύτερο μέρος της επιρροής τους πέρασε στα χέρια των αμιράδων. Με τη σειρά τους, οι αμιράδες χρησιμοποίησαν τον αυξανόμενο πλούτο και την εξουσία τους για να προαγάγουν τη συνεργασία με το Αρμενικό

Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Πλούσιοι Οθωμανοί Αρμένιοι θα πλήρωναν τα έξοδα της Εκκλησίας και θα επένδυαν στη φιλανθρωπία και την εκπαίδευση και σε αντάλλαγμα το Πατριαρχείο θα αναγνώριζε την πολιτική ηγεσία των αμιράδων. Έτσι, ο Πετσιάν αμιράς, ο διευθυντής του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου, ανακαίνισε την έδρα του Αρμενικού Πατριαρχείου, έχτισε σχολεία, εκκλησίες και κρήνες με τρεχούμενο νερό και, το 1833, το Νοσοκομείο του Σωτήρος στην Κωνσταντινούπολη. Ως αναγνώριση όλων αυτών, ο Πατριάρχης τού απένειμε τον τίτλο του αζκαπέτ, του ηγέτη της κοινότητας.⁴³ Παρόμοια κατάσταση επικράτησε και σε άλλες πόλεις, για παράδειγμα στη Σμύρνη.⁴⁴ Στην Κωνσταντινούπολη τα πενήντα περίπου σινάφια με μέλη αποκλειστικά Αρμένιους διοχέτευαν επίσης χρήματα που προέρχονταν από τους φόρους των συντεχνιών και δωρεές στην εκκλησία και την κοινότητα, αυξάνοντας έτσι την ισχύ και το κύρος τους. Οι αμιράδες και τα σινάφια ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για την ηγεσία της κοινότητας και το 1834 εξέλεξαν κοινή επιτροπή για τη διοίκηση των σχολείων.⁴⁵

Αυτές οι προσπάθειες αποτελούν σαφή βήματα στην εξέλιξη της εθνικής συνείδησης. Προσφέροντας τις περιουσίες τους και την επιρροή τους για τις συγκεκριμένες ανάγκες των Οθωμανών Αρμενίων, οι αμιράδες και άλλοι επιφανείς Αρμένιοι βοήθησαν να οριοθετηθεί μια διακριτή πολιτική κοινότητα. Κατ' αυτό τον τρόπο δήλωναν ότι οι Οθωμανοί Αρμένιοι όχι μόνο προσεύχονταν στον ίδιο Θεό και συμμετείχαν στις ίδιες θρησκευτικές τελετουργίες, αλλά και αποτελούσαν μια κοινωνική ομάδα η οποία ενδιαφερόταν ιδιαίτερος για τον εαυτό της σε αυτή τη ζωή. Ταυτοχρόνως, η επίσημη έγκριση της Εκκλησίας βοήθησε να γίνει καθολικά αποδεκτή η έκκληση των ελίτ, επιβεβαιώνοντας τον ρόλο τους ως ηγετών όχι μόνο κάποιων συγκεκριμένων συντεχνιών και γεωγραφικά οριοθετημένων πληθυσμών αλλά όλων των Αρμενίων.

Σε αυτή τη φάση, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, δεν υπήρχε ακόμη κανένα κίνημα για την ανεξαρτησία των Αρμενίων. Το μέγιστο που επιδίωκαν οι ελίτ ήταν ένα ισχυρότερο αίσθημα κοινότητας και πρόσθετες πολιτικές ελευθερίες, οι οποίες ίσως οδηγούσαν στην ισότητα με τους μουσουλμάνους γείτονές τους. Όμως η ανάπτυξη μιας πολιτικής ηγεσίας ήταν η απαραίτητη σημαντική μετατόπιση ισχύος από το Πατριαρχείο προς κοσμικές αρχές, η οποία διευκόλυνε τις εθνικιστικές ιδέες.

Η διάσπαση της αρμενικής θρησκευτικής κοινότητας, η οποία είχε αρχίσει κάποια χρόνια πριν από την άνοδο των αμιράδων, ενίσχυσε αυτή τη μετατόπιση. Από τα τέλη του 18ου αιώνα διάφοροι καθολικοί κληρικοί αποπειράθηκαν να επανενώσουν την Αρμενική Εκκλησία, γνωστή ως Αρμενική Αποστολική ή Γρηγοριανή Εκκλησία, και την Καθολική Εκκλησία, από την οποία είχε χωριστεί τον 5ο αιώνα.⁴⁶ Όταν μια μικρή ομάδα Αρμενίων ευθυγραμμίστηκε με το Βατικανό, ο πάπας Βενέδικτος ΙΔ' αναγνώρισε επισήμως την Αρμενική Καθολική Εκκλησία. Το 1829 ο σουλτάνος έδωσε στους καθολικούς Αρμένιους την άδεια να συγκροτήσουν ξεχωριστό μιλιέτ και να διορίσουν τους δικούς τους αρχιεπισκόπους στην Κωνσταντι-

νούπολη και τον Λίβανο. Το 1867 οι δύο επισκοπικές αρχιεπισκοπικές έδρες θα ενώνονταν και θα ανεγειρόταν στην πρωτεύουσα πατριαρχική έδρα πλάι στο Γρηγοριανό Πατριαρχείο, γεγονός που αναδείκνυε τις διευρυνόμενες θρησκευτικές διαιρέσεις στο εσωτερικό της οθωμανικής αρμενικής κοινότητας.⁴⁷

Περίπου την ίδια περίοδο που σχηματίστηκε το καθολικό αρμενικό μιλιέτ, προτεστάντες ιεραπόστολοι άρχισαν να κερδίζουν έδαφος ανάμεσα στους γρηγοριανούς Αρμενίους. Ο σουλτάνος θα προτιμούσε πιθανότατα να κρατήσει αυτούς τους ξένους ιεραποστόλους μακριά από τους υπηκόους του, αλλά δεν μπορούσε να κάνει πολλά πράγματα για να εμποδίσει την είσοδό τους στην αυτοκρατορία. Πιασμένη σε ένα κουβάρι γεωπολιτικών φόβων, χρεών και στρατηγικών δεσμεύσεων έναντι των Ευρωπαίων πατρόνων της, η οθωμανική ελίτ εξαναγκάστηκε να αποδεχθεί την καταπάτηση κυριαρχικών δικαιωμάτων από εξωτερικές δυνάμεις. Έτσι, με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί του 1774 ο τσάρος αναγνωρίστηκε ως ο επίσημος προστάτης των ορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λίγο αργότερα, επιτράπηκε στους Γάλλους, τους κύριους Ευρωπαίους στρατηγικούς εταίρους των Οθωμανών, να παρεμβαίνουν για λογαριασμό των καθολικών της αυτοκρατορίας. Οι Γάλλοι εκπροσωπούσαν συχνά τα συμφέροντα των καθολικών στους Άγιους Τόπους και στον Λίβανο. Η ιεραποστολική παρουσία θα ενισχυόταν σημαντικά, ιδίως μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Το μόνο που μπορούσε να κάνει η κυβέρνηση ήταν να απαγορεύσει στους ιεραποστόλους να απευθύνονται στους μουσουλμάνους. Εφόσον οι ιεραπόστολοι κήρυτταν μόνο στους Εβραίους και τους άλλους χριστιανούς, οι οθωμανικές αρχές τους αντιμετώπιζαν με καλοπροαίρετη περιφρόνηση.

Οι πρώτοι προτεστάντες ιεραπόστολοι ήταν αγγλικανοί στους οποίους επιτράπηκε η είσοδος τη δεκαετία του 1820 ως όρος για την παροχή στρατιωτικής βοήθειας από τη Βρετανία στον σουλτάνο Μαχμούτ. Στις αρχές της δεκαετίας του 1830 τους αγγλικανούς ιεραποστόλους ακολούθησαν Αμερικανοί τους οποίους είχε στείλει το Αμερικανικό Συμβούλιο Επιτροπών για Αποστολές στο Εξωτερικό. Οι ιεραπόστολοι οργάνωσαν ενορίες, έχτισαν εκκλησίες και εγκαθίδρυσαν δίκτυα σχολείων, νοσοκομείων, θεσμών πρόνοιας και μικρών βιομηχανιών σε όλη την αυτοκρατορία με επίκεντρο την τουρκική ενδοχώρα.⁴⁸

Αυτή η ιεραποστολική δραστηριότητα προκάλεσε κρίση στην αρμενική κοινότητα, καθώς το Πατριαρχείο της Αρμενικής Γρηγοριανής Εκκλησίας αφόρισε τους προσήλυτους στον προτεσταντισμό. Μερικοί από αυτούς εκδιώχθηκαν από τη συντεχνία τους ή τη δουλειά τους. Όμως δύο διατάγματα στο πλαίσιο του Τανζιμάτ το 1847 και το 1850 βοήθησαν τους προσήλυτους, επικυρώνοντας την ελευθερία συνείδησης και αναγνωρίζοντας τους προτεστάντες Αρμενίους ως νέο μιλιέτ με στάτους παρόμοιο με εκείνο των Αρμενίων της Γρηγοριανής Εκκλησίας. Συνέπεια αυτού ήταν η συνεχής αύξηση των προτεσταντών και η εντεινόμενη διαίρεση της κοινότητας στο σύνολό της. Στις ανατολικές επαρχίες, όπου ζούσαν οι περισσότεροι Αρμένιοι, τη δεκαετία του 1860 υπήρχαν περίπου 1.300 προτεστάντες. Το 1914

υπήρχαν περίπου 50.000 προτεστάντες Αρμένιοι στην αυτοκρατορία, οι περισσότεροι εξ αυτών στην ανατολική Ανατολία.⁴⁹

Η ενίσχυση του καθολικισμού και του προτεσταντισμού μεταξύ των Αρμενίων ώθησε το Γρηγοριανό Πατριαρχείο σε μεταρρυθμίσεις. Παραδοσιακά, το Γρηγοριανό Πατριαρχείο έδινε μικρή βαρύτητα στην εκπαίδευση, καθώς όμως οι αντιφρονούντες πολλαπλασιάζονταν, αντέδρασε ιδρύοντας σχολεία και σχολές με τη βοήθεια των αμιράδων. Έτσι, προσπαθώντας να διατηρήσει τη θέση της πνευματικής ηγεσίας των Αρμενίων, το Πατριαρχείο στράφηκε σε κοσμικούς θεσμούς ενδυναμώνοντάς τους. Ταυτοχρόνως, οι μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ διαμόρφωναν μια πολιτική σφαίρα σαφώς διακριτή από τη θρησκευτική εξουσία. Κάποιες από τις νέες νομικές δομές μείωσαν την αυτονομία και τις προνομίες των παραδοσιακών θρησκευτικών-εθνοτικών ηγετών. Για παράδειγμα, αφαιρέθηκε από τα αρμενικά πατριαρχεία το δικαίωμα να εξορίζουν μέλη της κοινότητας και να επιβάλλουν σωματικές ποινές. Το 1840 απαιτήθηκε από το αρμενικό μιλιέτ να συγκροτήσει ένα συμβούλιο αποτελούμενο από τέσσερις κληρικούς και τέσσερις αμιράδες, το οποίο θα διαχειριζόταν τις υποθέσεις του μιλιέτ και θα το εκπροσωπούσε στις σχέσεις με την κυβέρνηση. Αν και ο Πατριάρχης διόριζε τα μέλη του συμβουλίου, η δημιουργία του θεσμοθετούσε το μοίρασμα της εξουσίας ανάμεσα στους θρησκευτικούς και τους κοσμικούς ηγέτες.⁵⁰ Ακολούθησε το αυτοκρατορικό διάταγμα του 1847, το οποίο έδινε εντολή στους επικεφαλής των μιλιέτ να εκλέξουν δύο ξεχωριστά και ανεξάρτητα σώματα, ένα πολιτικό και ένα πνευματικό.

Η νέα πολιτική ηγεσία, η οποία έγινε γνωστή ως η Αρμενική Εθνοσυνέλευση, πήρε τον ρόλο της στα σοβαρά. Το 1853 ίδρυσε το πρώτο Αρμενικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, το οποίο δε διοικούσαν κληρικοί αλλά δεκατέσσερις λαϊκοί απόφοιτοι ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Κατευθύνοντας τις προσπάθειές του στην αρμενική γλώσσα, την έκδοση αρμενικής γραμματείας και τη μελέτη της αρμενικής ιστορίας, το συμβούλιο συνεισέφερε ίσως περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο θεσμό στην ανάπτυξη του αισθήματος της εθνικής ταυτότητας. Το πρώτο έτος της λειτουργίας του το συμβούλιο εξέδωσε μια αρμενική γραμματική του Ναχαπέτ Ρουσιγιάν, ενός από τους συντάκτες του αρμενικού εθνικού συντάγματος. Η έκδοσή του επιδίωκε την αντικατάσταση του αρχαϊκού τελετουργικού συντακτικού και λεξιλογίου από τη σύγχρονη καθομιλουμένη. Ο πατριάρχης προσπάθησε να απαγορεύσει το βιβλίο του Ρουσιγιάν και να θέσει την εκκολαπτόμενη εκδοτική βιομηχανία υπό τον έλεγχό του, αλλά απέτυχε.

Ενώ οι λαϊκοί είχαν πάρει στα χέρια τους την ηγεσία της αρμενικής κοινότητας, η νεότερη γενιά ερχόταν όλο και περισσότερο σε επαφή με τις ιδέες της Δύσης. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στην αλληλεπίδραση με τους ιεραποστόλους, οι οποίοι συνέβαλαν στην ενστάλαξη φιλελεύθερων και δημοκρατικών αξιών. Η ίδια η οθωμανική κυβέρνηση, η οποία την περίοδο των μεταρρυθμίσεων τη δεκαετία του 1830 άρχισε να στέλνει στη Γαλλία για σπουδές ομάδες προσεκτικά επιλεγμένων μαθητών, στους οποίους περιλαμβάνονταν χριστιανοί, διευκόλυνε την επαφή με τις ιδέες της Δύσης.

Δύο δεκαετίες αργότερα, υπό τον σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ, ιδρύθηκε στο Παρίσι οθωμανικό σχολείο για να προετοιμάσει τη μελλοντική ελίτ να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του σύγχρονου κόσμου. Η κυβέρνηση μεταρρύθμισε επίσης τη Σχολή Γαλατά Σαράι της Κωνσταντινούπολης, η οποία εκπαίδευε τα στελέχη της διοίκησης της αυτοκρατορίας. Το πρόγραμμα σπουδών «εκσυγχρονίστηκε» για να αντιστοιχεί στα ευρωπαϊκά πρότυπα, ενώ γλώσσα διδασκαλίας ήταν η γαλλική.⁵¹ Το 1863 εγκαταστάθηκε στα υψώματα πάνω από τον Βόσπορο ένα νέο αμερικανικό ιεραποστολικό ίδρυμα, το Κολέγιο Ρόμπερτ. Σύντομα εξελίχθηκε σε ένα από τα πρώτα πανεπιστήμια της χώρας, το οποίο δεχόταν φοιτητές όλων των θρησκευτικών δογμάτων.⁵²

Οι πρώτοι χριστιανοί φοιτητές οι οποίοι πήγαν στη Δύση ήταν καθολικοί Αρμένιοι, που σπούδασαν ιατρική στην Ιταλία. Οι Αρμένιοι της Γρηγοριανής Εκκλησίας προτιμούσαν τη Γαλλία και την Ελβετία, όπου πολλοί σπούδαζαν θετικές επιστήμες και μηχανική. Άλλοι επικεντρώθηκαν στην αρχιτεκτονική, την τραπεζική και τα οικονομικά. Σχεδόν όλοι επηρεάστηκαν από τις νέες οιονεί επιστημονικές ιδέες του θετικισμού τις οποίες είχε διατυπώσει ο Ογκύστ Κοντ, από τις ανθρωπιστικές αντιλήψεις τις οποίες ενστερνίζονταν ο Αλφόνσος Λαμαρτίνος και ο Βίκτορ Ουγκό, καθώς και από την ιστορία της Γαλλίας του Ζυλ Μισλέ, η οποία έδινε έμφαση στον εθνικισμό. Στην ατμόσφαιρα των πνευματικών ζυμώσεων που οδήγησαν στην επανάσταση του 1848 στη Γαλλία, οι γιοι των αμιράδων, των μελών των συντεχνιών και των κληρικών διαφόρων χριστιανικών δογμάτων σπούδαζαν μαζί διαρρηγνύοντας τους παραδοσιακούς κοινωνικούς διαχωρισμούς και δημιουργώντας έναν νέο τύπο δεσμού ο οποίος βασιζόταν στην εθνοτική ομάδα και τη γλώσσα.⁵³ Νεαροί Αρμένιοι –και Έλληνες– μάθαιναν αρχαία ιστορία και συζητούσαν για τον συνταγματισμό και τη λαϊκή εκπροσώπηση.

Επιστρέφοντας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τη Σορβόνη, ο Ρουσιγιάν επιδίωξε να διαδώσει την ιδέα του έθνους στη δική του κοινωνία. Αν και το επάγγελμα του ήταν γιατρός –το 1851 έγινε ο προσωπικός γιατρός του μελλοντικού μεγάλου βεζίρη Μεχμέτ Φουάντ πασά–, δημοσίευε επίσης εθνικιστικά ποιήματα, δοκίμια για τη γλώσσα και αρμενικές μεταφράσεις Ευρωπαίων κλασικών.⁵⁴ Σε ένα ποίημα, παραφράζοντας το ποίημα «Η Νορμανδία μου» του Φρεντερίκ Μπερά, ο Ρουσιγιάν πενθούσε για το Αρχαίο Βασίλειο της Κιλικίας, το οποίο εξίσωσε με μια σύγχρονη πατρίδα:

Όταν οι πύλες της ελπίδας ανοίξουν
 Και ο χειμώνας εγκαταλείψει την πατρίδα μας,
 Όταν η όμορφη γη της Αρμενίας
 Ακτινοβολεί τις γεμάτες ευφορία, ευχάριστες ημέρες της,
 Όταν το χελιδόνι επιστρέφει στη φωλιά του,
 Όταν τα δέντρα ντυθούν με φύλλα·
 Λαχταρώ να δω την Κιλικία μου,
 Τον κόσμο που με κατέκλυσε με αιώνιο φως.⁵⁵

Καθώς οι μορφωμένοι Αρμένιοι άρχισαν να σκέφτονται περισσότερο με όρους εθνικής ενότητας και εθνικής εστίας, άρχισαν επίσης να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη θέση των υπόλοιπων Αρμενίων οι οποίοι θα ήταν οι συμπατριώτες τους, ιδίως για εκείνους που υπέφεραν στην αγροτική Ανατολία. Από αυτή την άποψη, σημαντική δύναμη ήταν η Εταιρεία του Αραράτ, μια μη θρησκευτική φοιτητική οργάνωση η οποία ιδρύθηκε στο Παρίσι τον Απρίλιο του 1849. Αποκαλώντας τον εαυτό τους οι Νέοι Αρμένιοι, ίδρυσαν την εφημερίδα *Hayastan* (μεσαιωνικό όνομα για την Αρμενία), η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε *Masis*, το αρμενικό όνομα του όρους Αραράτ. Η εφημερίδα ήταν ο κύριος εκφραστής του αρμενικού αγώνα από το 1852 μέχρι το 1907. Η Εταιρεία του Αραράτ εστίαζε μάλλον στην εθνική ταυτότητα παρά στην ανεξαρτησία και αφιέρωνε μεγάλο μέρος της ενεργητικότητάς της σε παναρμενικές προσπάθειες, οι οποίες υπερέβαιναν τις διαιρέσεις ανάμεσα στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Συγκεκριμένα, η εταιρεία ήλπιζε να μορφώσει τους Αρμένιους και να εισαγάγει τις σύγχρονες γεωργικές τεχνικές στους αγρότες.⁵⁶

Τον Ιούνιο του 1855 τα μέλη της Εταιρείας του Αραράτ –τα περισσότερα είχαν επιστρέψει από την Ευρώπη και είχαν προσληφθεί από την κυβέρνηση– πρότειναν η αρμενική συνέλευση να καταρτίσει σύνταγμα. Ύστερα από διάλογο, η συνέλευση διόρισε μια συνταγματική επιτροπή η οποία αποτελούνταν από μέλη του κινήματος των Νέων Αρμενίων, λαϊκούς ηγέτες και κληρικούς.⁵⁷ Το πρώτο προσχέδιο, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1857, απορρίφθηκε από την οθωμανική κυβέρνηση, η οποία υποστήριξε ότι προετοίμαζε το έδαφος για ένα κράτος εν κράτει. Ένα τελικό προσχέδιο, το οποίο ενέκριναν η αρμενική κοινότητα και η οθωμανική κυβέρνηση, εγκρίθηκε το 1860 και επικυρώθηκε το 1863.⁵⁸ Προέβλεπε μια νέα συνέλευση 140 εδρών με 80 μέλη από την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της, 20 από τον κλήρο και 40 από τις επαρχίες. Αν και οι αγροτικές περιοχές δεν εκπροσωπούνταν επαρκώς, διέθεταν τουλάχιστον κάποια παρουσία, γεγονός που εξέφραζε την αυξανόμενη αναγνώριση της συμμετοχής τους μαζί με τους κατοίκους των πόλεων σε μια αρμενική κοινότητα της οποίας τα σύνορα εκτεινόταν μέχρι την Ανατολία. Ο πατριάρχης διορίστηκε επικεφαλής της κοινότητας, αλλά στην πραγματικότητα είχε απογυμνωθεί από τις κοσμικές εξουσίες του, γεγονός που έδινε έμφαση στον εθνικό και όχι στον θρησκευτικό προσδιορισμό του αναδυόμενου αρμενικού λαού.⁵⁹ Οι εβραϊκές και ελληνικές κοινότητες κατάρτισαν επίσης συντάγματα, αλλά ο αρχιραβίνος παρέμεινε επικεφαλής του λαού του και ο ελληνικός κλήρος διατήρησε πολλά από τα αντίστοιχα προνόμια που είχε χάσει το Αρμενικό Πατριαρχείο.⁶⁰

Στα αρμενικά το έγγραφο ονομάστηκε Εθνικό Σύνταγμα των Αρμενίων, στα τουρκικά Κανονισμοί για το Αρμενικό Μιλιέτ. Στο αρμενικό κείμενο η συνέλευση αναφερόταν ως Εθνική Γενική Συνέλευση, ενώ η λέξη «εθνική» είχε απαλειφθεί από το τουρκικό κείμενο. Παρ' όλα αυτά, όπως έγραφε ο Κιαμουράν Γκιουρούν, Τούρκος διπλωμάτης και ιστορικός της πρώιμης Δημοκρατίας, το έγγραφο είχε σχεδιαστεί για να δημιουργήσει μια «εξωεδαφική αυτονομία».⁶¹ Όμως το αρμενι-

κό έθνος δεν είχε συνενωθεί ακόμη πλήρως. Όπως είδαμε, οι αγροτικές κοινότητες, αν και αναγνωρίζονταν, δεν είχαν γίνει απολύτως δεκτές. Και ενώ το συνταγματικό σύστημα έδινε δυνατότητες για περαιτέρω αυτονομία και ευκαιρίες στις μειονοτικές κοινότητες στην πρωτεύουσα, είχε περιορισμένο αντίκτυπο για τους δεινοπαθόντες αγρότες.

Μια αγροτική κοινότητα υπό πολιορκία

Τη δεκαετία του 1860 η κατάσταση των αγροτών στην ανατολή επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο. Για έναν περίπου αιώνα όλο και περισσότερες ομάδες μουσουλμάνων από περιοχές έξω από την αυτοκρατορία εγκαθίσταντο στην περιοχή οδηγώντας σε εντάσεις με τους χριστιανούς. Η κυβέρνηση ίδρυσε μια Επιτροπή Προσφύγων (Muhacirin Komisyonu) για να προσπαθήσει να επιλύσει τα προβλήματα, χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα.

Πολλοί από αυτούς τους μουσουλμάνους ήταν προηγουμένως νομάδες, αλλά κατά τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα άρχισαν σταδιακά να εγκαθίστανται μόνιμα. Κιρκάσιοι και Τσετσένοι ήρθαν από τον Καύκασο για να γλιτώσουν από τα ρωσικά στρατεύματα. Κούρδοι και Τουρκμένοι ήρθαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ωθούμενοι από την πολιτική αστάθεια και τις κυβερνητικές πιέσεις στο βόρειο Ιράν. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, τον «μακρύ 19ο αιώνα» (1789-1914) πέντε με επτά εκατομμύρια μουσουλμάνοι μετανάστευσαν στην αυτοκρατορία και εγκαταστάθηκαν κυρίως στην ανατολική και την κεντρική Ανατολία, στους οποίους περιλαμβάνονταν χιλιάδες μουσουλμάνοι πρόσφυγες, γνωστοί ως μουατζζίρηδες, μετά τους βαλκανικούς πολέμους.⁶²

Λόγω της αύξησης του πληθυσμού στις ανατολικές και κεντρικές περιοχές, τα καλλιεργήσιμα εδάφη ήταν πλέον ανεπαρκή, με αποτέλεσμα την πρόκληση διενέξεων. Ισχυρές πατριές καταλάμβαναν καλλιεργούμενες εκτάσεις και αποσπούσαν εκβιαστικά φόρους και δωροδοκίες από τοπικές κοινότητες. Οι χριστιανοί αγρότες ήταν εύκολος στόχος, επειδή η κυβέρνηση ελάχιστα ενδιαφερόταν να τους προστατεύσει.⁶³ Σε μερικές περιπτώσεις αυτές οι πατριές εξαγόραζαν η μια από την άλλη το δικαίωμα να φορολογούν χριστιανικά χωριά.⁶⁴ Στις αρχές της δεκαετίας του 1860 ένας Βρετανός πρόξενος ο οποίος ταξίδευε στην ανατολική Ανατολία έστειλε στο Λονδίνο την ακόλουθη ζοφερή περιγραφή:

Οι Κόλχοι και οι Κούρδοι είναι ανυπότακτοι και οι χριστιανοί αγρότες μπορούν να διατηρήσουν τη θέση τους μόνο αν ικανοποιούν όλες τις απαιτήσεις τους, όσο εξωφρενικές κι αν είναι. Ένα απαράδεκτο έθιμο, αυτό του *kışlak* [διαχείμαση], συνέβαλε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο στην τωρινή φτώχεια και παρακμή των χριστιανών αγροτών. Αυτό το έθιμο, το οποίο καθιερώθηκε μερικά χρόνια νωρίτερα εξαιτίας της αδυναμίας της κυβέρνησης και της αυξανόμενης ισχύος των Κούρδων, επέτρεψε στους τελευταίους να ασχούν το δικαίωμα

Μουατζιρήδες (μουσουλμάνοι πρόσφυγες) από τα Βαλκάνια. Χιλιάδες συνέρρευαν στη δυτική Ανατολία μετά τον Ρωσο-τουρκικό Πόλεμο το 1877-1878.

καταυλισμού των ιδίων και των κοπαδιών τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα σε χριστιανικά χωριά και γύρω από αυτά, επιβαρύνοντας με μεγάλες δαπάνες τους κατοίκους τους όχι μόνο για ζωτροφές για τα κοπάδια τους αλλά και για τροφή και καύσιμα για τους ίδιους για τέσσερις τουλάχιστον μήνες.⁶⁵

Ξέσπασαν συγκρούσεις. Σε μια περίπτωση το 1862 η κυβέρνηση κατέστειλε μια σύντομη εξέγερση στην ορεινή περιοχή του Ζεϊτούν, της οποίας οι Αρμένιοι αγρότες φημίζονταν για τη νομιμοφροσύνη τους.⁶⁶

Όταν οι αδικίες στην ανατολή έγιναν γνωστές σε μια κοινότητα της Κωνσταντινούπολης της οποίας τα μέλη θεωρούσαν όλο και περισσότερο πως δεν ήταν απλώς πιστοί της Γρηγοριανής Εκκλησίας αλλά Αρμένιοι, η Εταιρεία του Αραράτ και οι σύμμαχοί της κατέφυγαν στη δράση. Το 1870 έπεισαν την Εθνική Γενική Συνέλευση να διορίσει μια επιτροπή για να διερευνήσει τα δεινά των αγροτών. Όμως η επιτροπή είχε ελάχιστη απήχηση, καθώς η προσωρινή αναφορά της, την οποία υπέβαλε στην οθωμανική ηγεσία δύο χρόνια αργότερα, απευθυνόταν μάλλον σε ώτα μη ακουόντων. Η αναφορά μιλούσε για τους παράνομους φόρους, αλλά ήταν

προσεκτικά διατυπωμένη, αποφεύγοντας να κατονομάζει άλλες αδικίες από φόβο μήπως προκαλέσει την εχθρότητα της κυβέρνησης, η οποία ήταν ήδη ενοχλημένη λόγω των ευρωπαϊκών απαιτήσεων για τη βελτίωση των συνθηκών στην ανατολή.⁶⁷

Το 1876, κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής κρίσης στην Κωνσταντινούπολη, η συνέλευση των Αρμενίων υπέβαλε μια δεύτερη αναφορά. Αυτή τη φορά η επιτροπή ήταν πιο σχολαστική, παραθέτοντας 320 περιπτώσεις κακοδιοίκησης και καταπίεσης στην ανατολή. Οι περισσότερες περιπτώσεις αφορούσαν την αρπαγή γης από τοπικούς ισχυρούς άνδρες και ηγέτες φυλών. Η αναφορά καταλόγιζε πολλές αρπαγές γης σε νεοαφιχθέντες Κιρκάσιους και άλλες σε φυλές Κούρδων, Αφσάρ και Τουρκιμένων από το Ιράν και τη Συρία. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις οι τοπικές αρχές αγνόησαν ή απέρριψαν όλα τα αποδεικτικά στοιχεία ιδιοκτησίας των Αρμενίων. Τα επαρχιακά δικαστήρια, αγνοώντας τις νομικές μεταρρυθμίσεις που εκπορεύονταν από την Κωνσταντινούπολη, απέρριψαν αυθαίρετα τις εφέσεις. Ακόμη και στις περιπτώσεις στις οποίες οι Αρμένιοι χωρικοί επιδείκνυαν απτές αποδείξεις, τα δικαστήρια έτειναν να εκδίδουν αποφάσεις οι οποίες ευνοούσαν τους μουσουλμάνους σφετεριστές.⁶⁸ Η αναφορά παρέθεσε επίσης αναρίθμητα περιστατικά απόσπασης χρημάτων με τη βία, κλοπής, ζωοκλοπής και σεξουαλικής επίθεσης εις βάρος γυναικών. Ένας από τους προξενικούς εκπροσώπους της Βρετανίας στο Βαν, ο κύριος Ρασσάμ, έγραφε στις 15 Οκτωβρίου 1877:

Ακόμη και αν δεχθούμε ότι οι αναφορές υπερβάλλουν τα βάσανα του χριστιανικού πληθυσμού στα βιλαέτια του Ντιάρμπακιρ και του Βαν, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η αιτία για μεγάλο μέρος των δεινών σε αυτά τα μέρη είναι η απουσία προστασίας της ζωής και της περιουσίας. Η απάθεια και η αδυναμία των τοπικών αρχών και η διαφθορά των φοροεισπρακτόρων σε αυτές τις περιοχές είναι η κύρια αιτία των τωρινών προβλημάτων. Φαίνεται πως οι [νομάδες] Κούρδοι... δεν υποτάχθηκαν και, φυσικά, μόλις ανακάλυψαν πως μπορούσαν να αποσπάσουν ό,τι ήθελαν από τους χριστιανούς υπό την εξουσία τους χωρίς να τιμωρηθούν, το έκαναν... Οι ορεινές κουρδικές φυλές από το Ντιάρμπακιρ μέχρι τη Σουλεϊμάνιε δεν μπορούν να τεθούν υπό έλεγχο. Όχι μόνο αρνούνται να πληρώσουν φόρους ή να συμμορφωθούν με τον νόμο της υποχρεωτικής στράτευσης, αλλά λεηλατούν και σκοτώνουν κατά βούληση, και όποιος τολμά να τους αρνηθεί οτιδήποτε είναι σίγουρο ότι θα χάσει τη ζωή του και την περιουσία του... Σε πολλές περιπτώσεις... μωαμεθανοί υπέφεραν εξίσου με τους χριστιανούς από τις επιθέσεις των Κούρδων.⁶⁹

Ο Αμπντούλ Χαμίτ, ο οποίος μόλις είχε στεφθεί σουλτάνος, αναστατώθηκε από τις λεπτομέρειες για την κατάσταση στις απομακρυσμένες επαρχίες, όπου φυλές πλιατσικολόγων έμοιαζαν να απειλούν τη δική του εξουσία. Έστειλε νέους κυβερνήτες, δικαστές, φοροεισπράκτορες και στρατεύματα για να ενισχύσουν την εξουσία του στα ανατολικά βιλαέτια, όχι όμως για να βελτιώσουν τη μοίρα των χριστιανών αγροτών. Πράγματι, το αποτέλεσμα ήταν το αντίθετο, καθώς η κεντρική

κυβέρνηση πρόσθεσε νέους παράγοντες πρόκλησης δεινών. Τώρα οι αγρότες καταληστεύονταν τρεις ή τέσσερις φορές: από τους αρχηγούς των φυλών και τους τοπικούς αξιωματούχους οι οποίοι τους «προστάτευαν» με μαφιόζικο τρόπο, από νέες φυλές οι οποίες είχαν έρθει στην περιοχή και από στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους σταλμένους από την κεντρική εξουσία.

Οι αγρότες ελάχιστα κέρδιζαν από αυτή την πολλαπλή καταλήστευσή τους. Στην ανατολή οι μεταφορές, οι επικοινωνίες, οι αγροτικές υποδομές και οι υποδομές ασφαλείας δεν είχαν αναπτυχθεί. Το κράτος επένδυε σε τομείς όπως οι σιδηρόδρομοι, οι δρόμοι, η τηλεγραφική τεχνολογία και έργα ύδρευσης, οι οποίοι σπανίως ήταν άμεσα επωφελείς για τους αγρότες. Αντιθέτως, οι αγρότες εξαναγκάζονταν να αφήνουν αφύλακτα τα σπίτια τους και ακαλλιέργητα τα χωράφια τους, επειδή επιστρατεύονταν για να συμμετάσχουν ως εργάτες στην υλοποίηση αυτών των έργων. Σε μερικές περιοχές, όπως γύρω από τη λίμνη Βαν, η κατάσταση έγινε τόσο αφόρητη που χιλιάδες χριστιανοί αγρότες εγκατέλειψαν τη γη τους και μετανάστευσαν στη Ρωσία.⁷⁰

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1870 οι περαιτέρω εκκλήσεις τις οποίες προώθησαν στην κυβέρνηση το Αρμενικό Πατριαρχείο και η συνέλευση των Αρμενίων αγνοήθηκαν σε μεγάλο βαθμό.⁷¹ Αντ' αυτού, οι αρχές και οι τράπεζες προχώρησαν στην κατάσχεση της γης των αγροτών οι οποίοι αδυνατούσαν να πληρώσουν τα χρέη τους. Τα κατασχεθέντα κτήματα δίνονταν συχνά σε Κιρκάσιους και Κούρδους μετανάστες, οι οποίοι θεωρούνταν πιο αφοσιωμένοι στο κράτος επειδή ήταν μουσουλμάνοι. Επιφανείς Κούρδοι, οι οποίοι είχαν διοριστεί σε συμβουλευτικές επιτροπές τοπικών και περιφερειακών συμβουλίων στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, υπέσκαπταν ακόμη και τις λιγοστές και χλιαρές κυβερνητικές προσπάθειες να βελτιωθούν οι συνθήκες ζωής των Αρμενίων.⁷²

Όλα αυτά συνδυάστηκαν με τη θρησκευτική αφύπνιση των κουρδικών και άλλων σουνιτικών φυλών, την οποία ενέπνευσαν κληρικοί που διέθεταν την υποστήριξη της κυβέρνησης. Ως μέρος του αγώνα της εναντίον της ιεραποστολικής δραστηριότητας και για να ενδυναμώσει τη βάση της στις νοτιοανατολικές περιοχές, η Κωνσταντινούπολη έστειλε θρησκευτικούς λογίους για να κηρύξουν τον λόγο του «πραγματικού» ισλάμ στις φυλές.⁷³ Η κυβέρνηση αύξησε επίσης τη χρηματοδότηση της θρησκευτικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ίδρυσε ιερατικές σχολές (μεντρεσέδες). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια νέα γενιά μαχητικών Κούρδων ιεροκηρύκων, οι οποίοι έβλεπαν τους χριστιανούς, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, ως τους αιώνιους εχθρούς του ισλάμ. Έτσι, οι αρχηγοί των φυλών εξασφάλισαν θεϊκή νομιμοποίηση για τις διώξεις εναντίον χριστιανών.⁷⁴

Η Ύψηλή Πύλη γνώριζε φυσικά τι συνέβαινε στην ανατολή και εκμεταλλεύθηκε την κατάσταση για δικό της όφελος, επιβάλλοντας την εξουσία της ή τουλάχιστον εξασφαλίζοντας επιπλέον φόρους για τα ταμεία της. Σύμφωνα με την τυπολατρική οθωμανική γραφειοκρατική παράδοση, οι αξιωματούχοι, η αστυνομία και οι μονάδες του στρατού στις επαρχίες ανέφεραν κάθε συμβάν. Οι στρατιωτικοί υπα-

σπιστές του Αμπντούλ Χαμίτ παρακολουθούσαν στενά την κατάσταση, οι αγρότες έστελναν αναφορές με αναρίθμητα παράπονα και οι Ευρωπαίοι πρέσβεις διαμαρτύρονταν συνεχώς. Όμως ο σουλτάνος ήταν ασυγκίνητος. Από τη δική του οπτική, οι Αρμένιοι αποτελούσαν μέρος ενός πολύ μεγαλύτερου προβλήματος: της εξέγερσης των υπηκόων της αυτοκρατορίας, την οποία ενθάρρυναν οι ξένοι. Αυτό που ξεκίνησαν οι Έλληνες συνεχίστηκε από τους Σέρβους, οι οποίοι διεκδίκησαν και κέρδισαν την ανεξαρτησία τους την περίοδο ανάμεσα στο 1830 και το 1860. Η εξέγερση εξαπλώθηκε και στον Λίβανο το 1860, όπου μαχητικοί χριστιανοί εξασφάλισαν ειδικό καθεστώς αυτονομίας, αποχωρίζοντας στην πράξη τον θύλακό τους από την αυτοκρατορία. Στα τέλη της δεκαετίας του 1860 ξέσπασαν περαιτέρω εξεγέρσεις στην Ερζεγοβίνη, τη Βοσνία και την Κρήτη. Στη Βουλγαρία η επανάσταση ήταν σε εξέλιξη. Οι αρμενικές επαρχίες στην ανατολή δεν έμοιαζαν διαφορετικές, ιδίως υπό το φως της προδοτικής προσέγγισης του πατριάρχη με τη Ρωσία, των μεταρρυθμίσεων στα αρμενικά βιλαέτια τις οποίες όριζε η συνθήκη του Βερολίνου του 1878 και της Αρμενικής Εθνικής Γενικής Συνέλευσης η οποία υπερασπιζόταν την υπόθεση των αγροτών.

Για τον φιλόδοξο και κάπως παρανοϊκό Αμπντούλ Χαμίτ, οι υποβόσκουσες διαιρέσεις και οι εξεγέρσεις αποδείκνυαν ότι οι μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ, οι οποίες έτειναν προς τις ιδέες της ισότητας και της πολιτισμικής αυτονομίας, ήταν λανθασμένες. Είχαν ως αποτέλεσμα να αυξηθεί η επιρροή των χριστιανών στην αυτοκρατορία και να ενισχυθούν οι μειονότητες που επιδίωκαν την απόσχισή τους. Έτσι, ο Αμπντούλ Χαμίτ αποκήρυξε πολλές από τις μεταρρυθμίσεις και αρνήθηκε να υλοποιήσει τις υποσχέσεις για φιλελευθεροποίηση που είχαν δοθεί στις ξένες δυνάμεις.

Όμως, για να κατευνάσει τις μεγάλες δυνάμεις, ο Αμπντούλ Χαμίτ έπαιξε το παιχνίδι της διπλωματίας. Το 1879, όταν έγινε σαφές ότι η οθωμανική κυβέρνηση δε θα εφαρμόζε τις μεταρρυθμίσεις για τις οποίες είχε συμφωνήσει με τη συνθήκη του Βερολίνου, οι Βρετανοί απείλησαν να κηρύξουν πόλεμο και έστειλαν στολίσκο στην είσοδο του Ελλησπόντου. Η Πύλη συμφώνησε να στείλει επιτροπή για να ερευνήσει τις συνθήκες στην ανατολή. Όμως τίποτα δεν άλλαξε. Η Κωνσταντινούπολη χρονοτριβούσε υποστηρίζοντας ότι οι χριστιανοί ως μειονοτική ομάδα δε θα έπρεπε να αποκτήσουν ειδικό στάτους και ότι σε κάθε περίπτωση αποτελούσαν πηγή αστάθειας. Η κυβέρνηση διατεινόταν επίσης ότι λίγα πράγματα μπορούσε να κάνει για τους χριστιανούς, επειδή έπρεπε να προστατευθούν τα δικαιώματα των Κούρδων.⁷⁵

Ο αιδεσιμότατος Χέρμπερτ Μ. Άλλεν, ιεραπόστολος στο βιλαέτι του Βαν, παρείχε μια καλή εικόνα των συνθηκών που επικρατούσαν στην ανατολή. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, μόνο στις περιοχές του Τσατάκ και του Νορντούζ ογδόντα με εκατό Αρμένιοι χωρικοί δολοφονήθηκαν από Κούρδους τη δεκαετία που προηγήθηκε των σφαγών στα μέσα της δεκαετίας του 1890. «Ούτε ένας από τους δολοφόνους δε δικάστηκε» πρόσθετε ο Άλλεν. Οι κουρδικές φυλές «συντηρούνταν κατά κύριο λόγο εκμεταλλεύμενες» τα χριστιανικά χωριά και μπορούσαν να

«σκοτώνουν και να κλέβουν ατιμωρητί». Μια από τις μεθόδους που προτιμούσαν ήταν να παίρνουν δάνεια από Αρμενίους εμπόρους και στη συνέχεια να αρνούνται να τα εξοφλήσουν. Ο Εμίν πασάς, Κούρδος φύλαρχος στο γειτονικό Αντίλτζεβαζ, συγκέντρωσε χρέος 400 λιρών και στη συνέχεια εξανάγκασε τον έμπορο που του είχε δανείσει αυτό το ποσό να διαγράψει το χρέος του χωρίς να το πληρώσει. Ο έμπορος προσέφυγε στις αρχές, χωρίς όμως αποτέλεσμα. «Αυτοί οι Κούρδοι έχουν *carte blanche* όχι μόνο για την περιουσία και τη ζωή των χριστιανών αλλά και για το άβατο του σπιτιού τους» έγραφε ο Άλλεν. «Σε πολλά χωριά κανέννας χριστιανός δεν τολμά να αρνηθεί σε Κούρδο την κόρη ή τη γυναίκα του. Σε ένα χωριό κοντά στο Άρτσχε, κάποιος Ντερβίς μπέης ατιμάζει γυναίκες στο φως της ημέρας μπροστά στον σύζυγό τους».

Οι Κούρδοι μπορούσαν να επιδεικνύουν αυτή τη θρασύτητα επειδή το επέτρεπαν οι αξιωματούχοι του βιλαετίου, από τον βαλή Μπαχρί πασά μέχρι τους κατώτερους αξιωματούχους. Σύμφωνα με τον Άλλεν, οδηγούσαν το βιλαέτι «στο χείλος της οικονομικής και ηθικής καταστροφής» και ιδίως ήταν αποφασισμένοι να «καταστρέψουν τους Αρμενίους όσο το δυνατόν γρηγορότερα». Όταν ερχόταν στο βιλαέτι κάποιος τίμιος ή ικανός αξιωματούχος, ο βαλής και οι συνάδελφοί του φρόντιζαν να απολυθεί. Τα δικαστήρια του Βαν, έγραφε ο Άλλεν, «είναι μέρη στα οποία υπό νομική κάλυψη διαπράττονται οι πιο ξεδιάντροπες και σκληρές αδικίες».

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Άλλεν, το καθένα από τα πενήντα ένα αρμενικά χωριά του Τσατάκ και του Νορντουζ υποχρεωνόταν να πληρώνει στην κυβέρνηση φόρους κατά μέσο όρο 10.949 πιάστρες τον χρόνο ή αλλιώς θα έπρεπε να «ασπαστούν το ισλάμ». Επιπλέον, το κάθε χωριό πλήρωνε στους τοπικούς Κούρδους αγάδες 2.690 πιάστρες και άλλες 1.000 πιάστρες προς τιμήν του «Σακίρ, του αρχιληστή». Αντιθέτως, εκατοντάδες κουρδικά χωριά δεν πλήρωναν σχεδόν καθόλου φόρους. Οι χριστιανοί παρείχαν τα «πέντε έκτα» των εσόδων του βιλαετίου, τα οποία κάλυπταν τους μισθούς των αξιωματούχων και «την ανέγερση τουρκικών τζαμιών και τη συντήρηση τουρκικών σχολείων». Ταυτοχρόνως, οι βασιικές υποδομές των αρμενικών περιοχών έφθιναν συνεχώς. «Οι δρόμοι δεν επισκευάζονται ποτέ» έγραφε ο Άλλεν. «Δεν είναι λοιπόν φυσικό που μέσα σε τρία χρόνια έχουν φύγει πάνω από διακόσιες οικογένειες;»⁷⁶

Η ριζοσπαστικοποίηση του αρμενικού εθνικού κινήματος

Το 1878 ο σουλτάνος ακύρωσε το μεταρρυθμιστικό σύνταγμα που είχε θεσπιστεί μόλις δύο χρόνια νωρίτερα διαλύοντας το κοινοβούλιο και υπονομεύοντας πολλά δικαιώματα τα οποία είχαν κερδίσει οι μειονότητες αλλά ακόμη και η σουνιτική πλειοψηφία. Πολύ σύντομα, η Αρμενική Εθνική Γενική Συνέλευση έγινε κενό σώμα χωρίς εξουσίες ακόμη και σε σχέση με την αρμενική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. Ένα ένα τα προνόμια της κοσμικής ηγεσίας αφαιρέθηκαν. Απαγορεύτηκε να λαμβάνει αυτόνομες αποφάσεις για το πρόγραμμα σπουδών των σχολείων και

για τη φορολόγηση της κοινότητας. Η διδασκαλία της αρμενικής ιστορίας και η επίδειξη αρμενικών ιστορικών εικόνων απαγορεύτηκαν. Οι εφημερίδες που ασκούσαν ανοιχτά κριτική έκλεισαν και η Γενική Ένωση Αρμενικών Σχολείων, την οποία είχε ιδρύσει η Εθνική Γενική Συνέλευση αρκετά χρόνια νωρίτερα, διαλύθηκε. Ο σουλτάνος αποκαθιστούσε το στάτους κβο που υπήρχε πριν από το Τανζιμάτ, στο οποίο η αυτονομία των μιλιέτ ήταν σε μεγάλο βαθμό πνευματική, ενώ η πολιτική εξουσία ήταν πλήρως στα χέρια του κράτους.

Αποδεικνύοντας για μία ακόμη φορά ότι το ενδιαφέρον τους για την κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αφορούσε μάλλον τη γεωπολιτική παρά την προστασία των διωκομένων, οι ξένες δυνάμεις δεν έκαναν πολλά για να αντιταχθούν σε αυτά τα μέτρα. Ο Μπίσμαρκ, ο οποίος ήταν ένας από τους μεγάλους παίκτες στο συνέδριο του Βερολίνου, συνεχάρη τον σουλτάνο για τη διάλυση του κοινοβουλίου και τον συμβούλεψε να θέσει ως προτεραιότητα την επιβίωση της αυτοκρατορίας.⁷⁷ Και, όπως είδαμε, οι Βρετανοί διαμαρτύρονταν μόνο για την εφαρμογή του άρθρου 61. Έκαναν πίσω μόλις ο σουλτάνος υποσχέθηκε πως θα γινόταν έρευνα για τις αναφορές περί διώξεων στην ανατολή.

Ήταν λοιπόν φυσικό μερικοί νεαροί Αρμένιοι να εγκαταλείψουν την ιδέα της αυτονομίας εντός μιας μεταρρυθμισμένης αυτοκρατορίας και να αναζητήσουν πιο ριζοσπαστικές λύσεις. Τα πρώιμα σκιρτήματα ενός οργανωμένου εθνικού κινήματος μπορούν να εντοπιστούν στα προγράμματα και τα μανιφέστα ομάδων όπως η Εταιρεία του Μαύρου Σταυρού και το Κόμμα Αρμενακάν, που ιδρύθηκαν στο Βαν το 1878 και το 1885 αντιστοίχως, και οι Προστάτες της Πατρίδας, που συγκροτήθηκαν στο Ερζερούμ το 1881.⁷⁸ Το 1887 μια ομάδα Ρωσοαρμενίων φοιτητών στη Γενεύη ίδρυσε το πρώτο εθνικιστικό πολιτικό κόμμα, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Χουντσακιάν, περισσότερο γνωστό ως Χουντσάκ (που σημαίνει «καμπάνα» ή «σάλπιγγα»). Σύντομα, νεαροί Αρμένιοι από την Κωνσταντινούπολη και την Ανατολία εντάχθηκαν σε αυτό το κόμμα και ανέλαβαν ηγετικές θέσεις. Μολονότι οι ιεραπόστολοι αντιτάσσονταν δημοσίως στην επαναστατική δραστηριότητα, προτεστάντες Αρμένιοι οι οποίοι δίδασκαν στο Κολέγιο της Ανατολίας στη Μερζιφόν, όπως ο Καραμπέτ Τομαγιάν και ο Οχάνες Καραγιάν, έγιναν επίσης μυστικοί ηγέτες του Χουντσάκ.⁷⁹ Υπό την επιρροή του μαρξισμού και της λαϊκιστικής αντιτσαρικής οργάνωσης Ναρόντναγια Βόλια, το Χουντσάκ υιοθέτησε βίαιες τακτικές, οι οποίες ήταν διαδεδομένες στα ρωσικά κινήματα της περιοχής. Η στρατηγική του Χουντσάκ ήταν να επιδιώξει την ιδεολογική κατήχηση και να προετοιμάσει τις μάζες για την εξέγερση όποτε εμφανιζόταν η κατάλληλη στιγμή, όπως ένας μελλοντικός ρωσο-οθωμανικός πόλεμος.⁸⁰

Τρία χρόνια αργότερα, μια άλλη ομάδα Αρμενίων, η οποία είχε τη βάση της στην Τιφλίδα, ίδρυσε την Αρμενική Επαναστατική Ομοσπονδία, η οποία ήταν γνωστή ως Ντασαναχσουτιούν («Ομοσπονδία») ή απλώς Ντασανάκ. Στόχος της ήταν να ενοποιήσει υπό κοινή στέγη τις διάφορες ομάδες Αρμενίων εθνικιστών και επαναστατών στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα δύο κόμματα, το Χουντσάκ

και το Ντασνάκ, προσπάθησαν να συνεργαστούν, αλλά, παρότι οι ιδεολογικές διαφορές τους ήταν μικρές, διαφώνησαν στην τακτική. Ενώ το Χουντσάκ δε θεωρούσε ότι υπήρχε δυνατότητα να μεταρρυθμιστεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία, το Ντασνάκ θεωρούσε πως η συνεργασία με την αντιπολίτευση και τα προοδευτικά στοιχεία εντός της αυτοκρατορίας θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια καλύτερη προοπτική για τους Αρμενίους. Τα δύο κόμματα θα ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για την ηγεσία του εθνικού κινήματος και την αντίσταση εναντίον των οθωμανικών αρχών.⁸¹

Λίγο μετά την ίδρυσή τους, τα δύο κόμματα άρχισαν να επιτίθενται σε οθωμανικούς στόχους. Από τις βάσεις τους στον Καύκασο και το βόρειο Ιράν έκαναν επιθέσεις σε στρατεύματα, σε βάσεις της χωροφυλακής και σε αστυνομικά τμήματα, καθώς και εναντίον κουρδικών συμμοριών για τις οποίες πίστευαν ότι είχαν διαπράξει εγκλήματα σε αρμενικά χωριά. Ένας από τους στόχους τους ήταν να προκαλέσουν τις αρχές να λάβουν σκληρά αντίμετρα τα οποία θα πυροδοτούσαν την ευρωπαϊκή παρέμβαση.⁸² Αυτοί οι επαναστάτες έστειλαν μυστικούς πράκτορες στην αγροτική Ανατολία για να κατηχήσουν τους Αρμενίους και να φυτέψουν τον σπόρο της εξέγερσης. Οπλισμένες ομάδες εγκαταστάθηκαν στα βουνά κοντά σε αρμενικά χωριά. Εδώ κι εκεί χωρικοί εντάσσονταν σε αυτές τις ομάδες. Άλλοι πείστηκαν να σταματήσουν να πληρώνουν φόρους και να αντισταθούν στις αρχές. Οι πράξεις αντίστασης αυξήθηκαν.⁸³ Όπλα εισάγονταν λαθραία από τη Ρωσία στην Ανατολία, αν και ο αριθμός ήταν κατά πάσα πιθανότητα μικρός και τον διόγκωνε υπερβολικά η οθωμανική προπαγάνδα. Επαναστάτες αποσπούσαν με τη βία χρήματα από πλούσιους Αρμενίους και δολοφονούσαν εσωτερικούς εχθρούς. Οι αρχές αντέδρασαν με σκληρά μέτρα που εφαρμόστηκαν εναντίον όλων των Αρμενίων χωρίς διακρίσεις και «πολλοί νομοταγείς υπέστησαν διώξεις από την κυβέρνηση με την κατηγορία της [υποτιθέμενης] συνωμοσίας με στόχο την εξέγερση».⁸⁴

Τη δεκαετία του 1870 η αυξανόμενη αυτοπεποίθηση και η εμβέλεια του αρμενικού κινήματος ανεξαρτησίας, που εξαπλώθηκε τόσο στις πόλεις στη δύση όσο και στα βιλαέτια στην ανατολή, τρόμαξαν όχι μόνο το οθωμανικό κράτος αλλά και τις φυλές στην ύπαιθρο, οι οποίες πλούτιζαν εις βάρος των Αρμενίων. Μετά τη συνθήκη του Βερολίνου, οι ηγέτες των κουρδικών και τουρκμενικών φυλών άρχισαν να ανησυχούν ότι τα ανατολικά βιλαέτια θα περνούσαν τελικά υπό αρμενική εξουσία. Το 1879 αυτή η ανησυχία προκάλεσε εξέγερση κατά μήκος των οθωμανο-περσικών συνόρων. Καθοδηγούμενοι από έναν Κούρδο αρχηγό, τον σείχη Ουμπείντουλλάχ, οι επαναστάτες πίστευαν ότι η στιγμή ήταν ώριμη για να αποκτήσουν οι Κούρδοι τον έλεγχο μιας περιοχής υπό αδύναμη ιρανική και οθωμανική εξουσία. Θεωρώντας λανθασμένα ότι η εξέγερση στρεφόταν μόνο εναντίον του Ιράν, οι Οθωμανοί υποστήριξαν αρχικά τον Ουμπείντουλλάχ και την ομάδα του. Όμως το οθωμανικό κράτος αντιλήφθηκε σύντομα τον κίνδυνο και έστειλε στρατεύματα. Οι Κούρδοι κατέφυγαν στα βουνά και η νοτιοανατολική Ανατολία βυθίστηκε στο χάος. Οι μουσουλμάνοι αγρότες, οι οποίοι μόλις λίγο καιρό νωρίτερα είχαν τεθεί

υπό την εξουσία της κυβέρνησης, αρνούνταν να πληρώνουν φόρους και οι επικοινωνίες διαταράχθηκαν. Αναστάτωση υπήρχε και στα βόρεια σύνορα, όπου η Ρωσία επέτρεπε ελευθερία κινήσεων στις πολιτοφυλακές των Κοζάκων. Συχνά οι Κοζάκοι έκαναν επιδρομές στην άλλη πλευρά των συνόρων εναντίον μουσουλμανικών κοινοτήτων και στην πράξη μετατόπιζαν προς τον νότο τα σύνορα ανάμεσα στις δύο χώρες.⁸⁵

Ο σουλτάνος συνειδητοποίησε ότι δεν αρκούσαν πια οι παλιές τακτικές, όπως η αποστολή στρατευμάτων για την καταστολή τοπικών εξεγέρσεων εναντίον των φόρων, η αναβολή των μεταρρυθμίσεων, ο διορισμός κίβδηλων επιτροπών έρευνας, η αθέτηση υποσχέσεων που είχαν δοθεί στις ξένες δυνάμεις. Ήταν αναγκαία μια συνολική λύση, η οποία θα ανταποκρινόταν στην επιδείνωση της κατάστασης σε όλη την αυτοκρατορία.⁸⁶ Η απάντηση του σουλτάνου ήταν θρησκευτική, η προώθηση του πολιτικού ισλάμ, που θα αντικαθιστούσε τις πολυεθνικές δεσμεύσεις και τη θρησκευτική ανεκτικότητα του οθωμανισμού. Η ιδέα ήταν ότι αν ευνοούσε ρητά και χωρίς καμιά απολογία τους μουσουλμάνους και ανύψωνε το στάτους τους, ο σουλτάνος θα εξασφάλιζε την αφοσίωση των ανυπότακτων μουσουλμανικών φυλών. Στην ιδανική περίπτωση, αυτές οι φυλές θα σταματούσαν να ασκούν πίεση στο κράτος και θα ακολουθούσαν τη θέληση του σουλτάνου στις παραμεθόριες περιοχές τις οποίες μοιράζονταν με τους Αρμενίους.⁸⁷

Έτσι, το 1891 οι αρχές συγκρότησαν τα Χαμιδικά Συντάγματα Ελαφρού Ιππικού (*Hamidiye hafif süvari alaylari*), που αποτελούνταν κυρίως από Κούρδους και Τουρκμένους. Οι άνδρες αυτών των συνταγμάτων ήταν εξοπλισμένοι, είχαν διοικητική δομή, φορούσαν στρατιωτικού τύπου στολή και έπαιρναν μισθό από το κράτος.⁸⁸ Επίσημως, το ιππικό ήταν επιφορτισμένο με τη φύλαξη των συνόρων και την καταπολέμηση των ρωσικών παραβιάσεων. Δουλειά τους ήταν να «ενσωματώσουν ή τουλάχιστον να καταστήσουν ουδέτερους τους μη κρατικούς χώρους» τους οποίους το κράτος «θα μπορούσε να διεκδικήσει, αλλά ίσως δεν τους κυβερνά ακόμη».⁸⁹ Όμως τα εξήντα τέσσερα Συντάγματα Ελαφρού Ιππικού αναπτύχθηκαν κυρίως σε περιοχές με αρμενικό πληθυσμό, γεγονός που έδειχνε ποια συγκεκριμένη ομάδα απείθαρχων είχε στον νου της η κυβέρνηση.⁹⁰

Ανεξάρτητα από τις επισήμως καθορισμένες αρμοδιότητές τους, τα Συντάγματα Ελαφρού Ιππικού θα συμμετείχαν στη σφαγή των Αρμενίων. Κούρδοι διοικητές αντιλήφθηκαν ότι η αποστολή τους ήταν η καταπίεση των Αρμενίων. Στα απομνημονεύματά του ο Σαντεττίν πασάς, ο βαλής του βιλαετίου του Βαν μετά τις σφαγές τις οποίες διέπραξαν τα Συντάγματα Ελαφρού Ιππικού, θυμόταν μια συγκεκριμένη συζήτηση. Καθ' οδόν για τη νέα θέση στην οποία είχε διοριστεί, επέπληξε μια ομάδα Κούρδων αξιωματικών στα Συντάγματα Ελαφρού Ιππικού για υπερβάλλοντα ζήλο και απείθεια σε διαταγές. Οι Κούρδοι απάντησαν ότι το καθήκον τους ήταν να ελέγχουν τους Αρμενίους, ότι η ανυπακοή και οι εξεγέρσεις των Αρμενίων έπλητταν την τιμή τους ως στρατιωτών του σουλτάνου και ότι ένα φιρμάνι (αυτοκρατορικό διάταγμα) καθιστούσε θρησκευτικά επιτρεπτή πράξη την κατάσχεση

αρμενικής περιουσίας. Αρνούμενος ότι είχε εκδοθεί ένα τέτοιο φερμάνι –πιθανότατα δεν είχε εκδοθεί–, ο Σαντεττίν πασάς προειδοποίησε τους Κούρδους ότι όφειλαν να σέβονται την ιεραρχία.⁹¹

Η ίδρυση των συνταγμάτων ριζοσπαστικοποίησε περαιτέρω τους Αρμενίους στα ανατολικά βιλαέτια. Αν και οι επαναστάτες ήταν ακόμη μικρό τμήμα του λαού, πολλοί χωρικοί άρχισαν να θεωρούν ότι οι απόψεις του Χουντσάκ και του Ντασανάκ ήταν σωστές. Οι γραμμές του μετώπου είχαν χαραχθεί, με τους Κούρδους να είναι (για σύντομο διάστημα) οι αγαπημένοι γιοι του οθωμανικού κράτους και οι Αρμένιοι οι απόβλητοι εχθροί του κράτους, των οποίων η καταπίεση επιτρεπόταν σιωπηρά και μερικές φορές ενθαρρυνόταν ενεργά. Για τους Κούρδους, αυτό σήμαινε την επίσημη αναγνώριση της τοπικής ισχύος τους, κρατικά παράσημα και τιμές και ένα σύνολο προνομίων, τα οποία συνεπάγονταν συχνά την εν λευκώ εξουσία να κατάσχουν γη η οποία ανήκε για αιώνες σε Αρμενίους. (Συνιστά ειρωνεία το γεγονός ότι αυτό ήταν επίσης το πρώτο βήμα στον δρόμο για το κουρδικό κίνημα ανεξαρτησίας, το οποίο μέχρι σήμερα αντιστέκεται στο τουρκικό κράτος.⁹²)

Ο Αμπντούλ Χαμίτ θα κυβερνούσε την αυτοκρατορία ως απόλυτος μονάρχης για τριάντα δύο χρόνια μέχρι την εκθρόνισή του μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του θα εξαφανιζόταν η αρμενική αυτονομία.⁹³